

W- 9541 - Duplum

SÕRVE

LOODUS JA INIMENE

KARL ORVIKU

ÄRATRÜKK KOGUTEOSEST „SAAREMAA“
TIRÉ À PART DU RECUEIL „SAAREMAA“

R É S U M É :

L'HOMME ET LA NATURE À SÕRVE

PAR

KARL ORVIKU

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU 1934

SÕRVE

LOODUS JA INIMENE

KARL ORVIKU

ÄRATRÜKK KOGUTEOSEST „SAAREMAA“
TIRÉ À PART DU RECUEIL „SAAREMAA“

RÉSUMÉ:

L'HOMME ET LA NATURE À SÕRVE

PAR

KARL ORVIKU

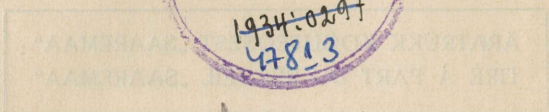
22129

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU 1934

SÖRVE

LOODUS JA INIMENE

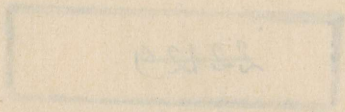
2.

A-9541

L'HOMME ET LA NATURE A SÖRVE

KARL ORVIKI

SISUKORD.

	Lk.
1. Asend ja suurus	5
2. Arvustik	6
3. Loodus	7
Absoluutsed kõrgused	7
Aluspõhi	7
Pinnakate	9
Pinnaehtus	12
astangud	12
randvallistikud	16
tuiskliiva-alad	20
tasandikud	25
pinnavormide tekkelugu	27
4. Veed	29
5. Inimene	31
Rahvastik	31
Asulastik	33
Teestik	35
Majandusolud	35
põllundus	35
karjandus	40
aiandus	42
kalandus	44
välisteenistus	45
Vaimline elu	46
Resumé	49

1. Asend ja suurus.

Kirjeldamisele tulev ala moodustab Saaremaa edelapoolseima poolsaare — SÖRVE — tüüpilise osa, mis üldjoontes katub J ä m a j a (ka Jamaja) kihelkonnaga. Kihelkonda piirab peaaegu terves ulatuses meri: loodes uhub khk:da Läänemeri 42.7 km¹⁾ pikkuselt, kagus aga Liivi laht 19.2 km ulatusel, khk merepiiri pikkus on seega 61.9 km, kuna maismaa piir poolsaare kitsal kaelal vastu Anseküla kihelkonda on ainult 8.2 km. Kihelkonna pindala 140.2 km²; suurim pikkus lõunaedelast põhjakirdesse — Sörve sääre lõunaedelatipust khk piiri kirdetipuni — on 19.7 km, suurim laius loodest (Kargi maaninalt) kakku (Kaavi maaninani) 10.7 km.

Administratiivselt Jämaja kihelkonna pindalaga kattub pea tervikuna Torgu vald. Khk loodeosas asetsev Rahuste küla ühes ümbrusega kuulub üksnes osalt Abruka valda. Hiljemini kihelkonna kohta toodavad arvustikulised andmed käivad ainult Torgu valla kohta, kuna aga viimane kihelkonnaga peaaegu kattub²⁾, siis Torgu valda iseloomustavad andmed käivad ka kihelkonna kohta. Kuna Sörve poolsaare tüüpilise alaga katub nii Jämaja kihelkond kui ka Torgu vald, siis edaspidi kõiki kolme nimetust tarvitatakse võrdsetena.

Kirik asetseb kihelkonna looderannikul, Jämaja külas. Kiriku geograafilised koordinaadid on 58°0'47" p.-l. ja 22°2'58" i.-p. Greenwichist.

1) Mõõdud toodud 1 : 42 000-mõõduliste topograafiliste kaartide järgi.

2) Jämaja kihelkonna ja Torgu valla suurusmõõdete võrdluseks olgu toodud järgmised andmed:

	Khk:	Vald:
Pindala	140.2 km ²	139.51
Piirjoone pikkus,	70.1 km	74.9 km
sellest mandripiiri	8.2 "	13.6 "
merepiiri	61.9 "	61.3 "
	(loodes 42.7 ")	(loodes 37.8 ")
	(kagus 19.2 ")	(kagus 23.5 ")

2. Arvustik.

Torgu valda kuuluvad 1922. a. rahvalugemise andmetel 30 kl ja asundit: külad — Hänga, Iide, Indu, Jämaja, Kaavi, Kahusaadu, Kargi, Karuste, Kaurispä, Laadla, Lülle, Läbara, Lööpõllu, Maantee, Mässa, Mäebe, Mõisa, Oheisaare, Rahuste, Soodevahe, Sääre, Tammuna, Tärju, Ula ja Vintri; asundid — Kargi, Koltse, Mõntu, Põdra, Sääre ja Jämaja kirikumõis.

Elanikkude arv samadel andmetel: eestlasi 4002 (1666 meest, 2336 naist), venelasi 7 (mehi), sakslasi 11 (5 m., 6 n.), muid 8 (6 m., 2 n.), kõiki kokku 4028 (1684 m., 2344 n.).

1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmeil arvestati vallas 3011 in. (1144 m., 1867 n.).

Võttes vl pindalaks katastri andmeil 122.5 km², on rahvastiku tihedus 32.9 ühel km²: 1.

TALUNDEID 773, neist kuni 5 ha:ni 212, 5—10 ha:ni 143, 10—20 ha:ni 228, 20—30 ha : ni 118, 30 ja enam ha 72. Talundeist ostutalundeid 495, renditalundeid ostutalundite maadel 77, riigirenditalundeid 48, asundtalundeid 145, muid talundeid 8. Talundite kasustada 11319 ha. Maast põldu ja aia- maad 1487 ha (13.2%), heinamaad 4325 ha (38.2%), karjamaad 4293 ha (37.9%), metsa 419 ha (3.7%), ehitiste- ja teedealune maa 283 ha (2.5%), soid ja rabu 273 ha (2.4%), muud maad 239 ha (2.1%). Külvipind 1929. a. 1450 ha: talv- ja suvirukist 353 ha (24.3%), talvnisu 1 ha, suvnisu 52 ha (3.6%), otra 163 ha (11.2%), kaera 41 ha (2.8%), segavilja 3 ha, tatraid, herneid, läätsi, ube — 3 ha, kartuleid 362 ha (25%), söötjuurikaid 11 ha, lina 1 ha, põlluheina 48 ha (3.3%) Keskmise aastane saak kg ha:lt 1925—29: talv- ja suvirukkeid 800—1000, talvnisu 1050—1200, otri 800—940, kaeru 680—820, kartuleid 8800, linakiudu 230, segavilja 960—1080, põlluheina 3300—3700, niiduheina 660.

KODULOOMI 1929. a.: hobuseid 843, neist 3-a:si ja vanemaid 789, veiseid 2107, neist lehma 1517; lambaid 1415; sigu 638. 100 ha põllumajandusliku maa kohta: hobuseid 8.3, neist 3-a:si ja vanemaid: 7.8; veiseid 20.9, neist lehma 15.0; lambaid 14.0; sigu 6.2. Kandvaid viljapuid 7403. Ühe talundi kohta tuleb viljapuid 9.1. Mesipuid 6. Rehepeksumasinaid 24, neist 23 hobusejõulist; traktoreid ja mootoreid 2.

TÖÖSTUSLIKKE ETTEVÕTTEID: rohkete (21) pukkтуulikute hulgas tuuleveskeid 5; piimatalitusi 2 (Sõrve ja Torgu).

KAUPLUSI: III järgu kauplusi 11, laadapäevi 2: 13. IV ja 11. X.

ALGKOOLE (1932/33) 7, kokku 37 klassi, 15 õpetaja ja 550 õpilasega: Karuste 4 kl., 1 õp., 39 õpil.; Lööpõllu 6 kl., 3 õp., 103 õpil.; Mõntu 6 kl., 4 õp., 162 õpil.; Rahuste 6 kl., 2 õp., 62 õpil.; Torgu 6 kl., 2 õp., 75 õpil.; Tärju 6 kl., 2 õp., 71 õpil.; Kaavi 3 kl., 1 õp., 38 õpil.

RAHVARAAMATUKOGUSID 4: Torgu rahvaraamatukogu Torgu vallamajas; Lööpõllu rmtk. — Lööpõllu algkoolis; Jämaja raamatukogu — J. külas; Mõntu kooli avalik rmtk. — Mõntu algkoolis.

SELTSE JA ÜHINGUID 10: kaubatarvitajateühisusi 1 (Torgus), piimaühinguid 2 (Sõrves, Torgus), põllumeesteseltse 1 (Torgus), kalameesteühinguid 1 („Kalarand“), khk abiandmise seltse 1, õpetajateühinguid 1, põllumeestekogusid 1, vastastikuseid kinnitusseltse 1, põllumajanduslikke ühinguid 1.

ARSTE 1: Sõrve jsk.-arst Salmel; ämmaemandaid 1 (Torgus); apteek 1 (Torgus); ambulants 1 (Mõisakülas).

VAESTEMAJU 1 — „Siplase“ Mäebe kl; ainelise toetuse saajaid 41 (1933).

POSTIAGENTUURE 1 (Torgu vallamajas), telefoniagentuure 1 (Torgu vallamajas), telefonikõnepunkte 3 (Jämaja, Lööpõllu, Mõntu). Tollipunkte 1 (Mõntu). Sadamaid 1 (Mõntu). Tuletorne 1 (Sääre,

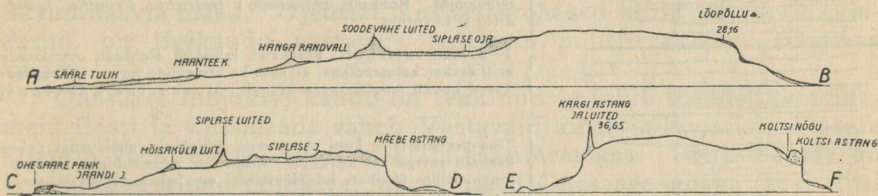
geograafilised koordinaadid 57°54'5" p.-l., 22°3'2" i.-p. Gr.). Pääste ja mu 1 (Sääre). II kl. maanteid 52.8 km; 1 km² kohta tuleb seega 0.38 II kl. maanteed.

RIIGIKOGU VALIMISTEL (1932) said hääli: sotsialistid 48.4%, põllumeestekogud ja koondus 41.9%, keskerakond 5.3%, pahemp. tööl. ja kehvikud 2%, saksa-rootsi blokk 1.3%, muud 1.1%.

Põhiseaduse muutmise poolt anti esimesel hääletusel 1932 — 760 h., teisel — 279 h., kolmandal 898 h.; vastu esimesel 1077 h., teisel 867 h., kolmandal 554 h.

3. Loodus.

PINNAEHITUS. Absoluutsed kõrgused. Kõrgeimaks punktiks Sõrves on Kargi luigestiku luite hari — 36.65 m, millel asetseb 36.27 m triangulatsioonipunkt. Teistest suurema iselise kõrgusega punktidest tuleks nimetada Lööpõllu triangulatsioonipunkti — 28.16 m — ja Ranna-Kaunisääre luigestikus asuvat Tigadu mäge — 26.89 m. Seega Sõrve suurimad iselised kõrgused esinevad poolsaare kirdeosas. Siin on aset ka 25.61 m kõrgusjoonega piiratud ja oma keskosas 31.00 m kõrgusjoone küündiv Sõrve keskkõrgendik, mis peaaegu ümberringi on piiratud järsunõlvaliste astangutega. Ümber

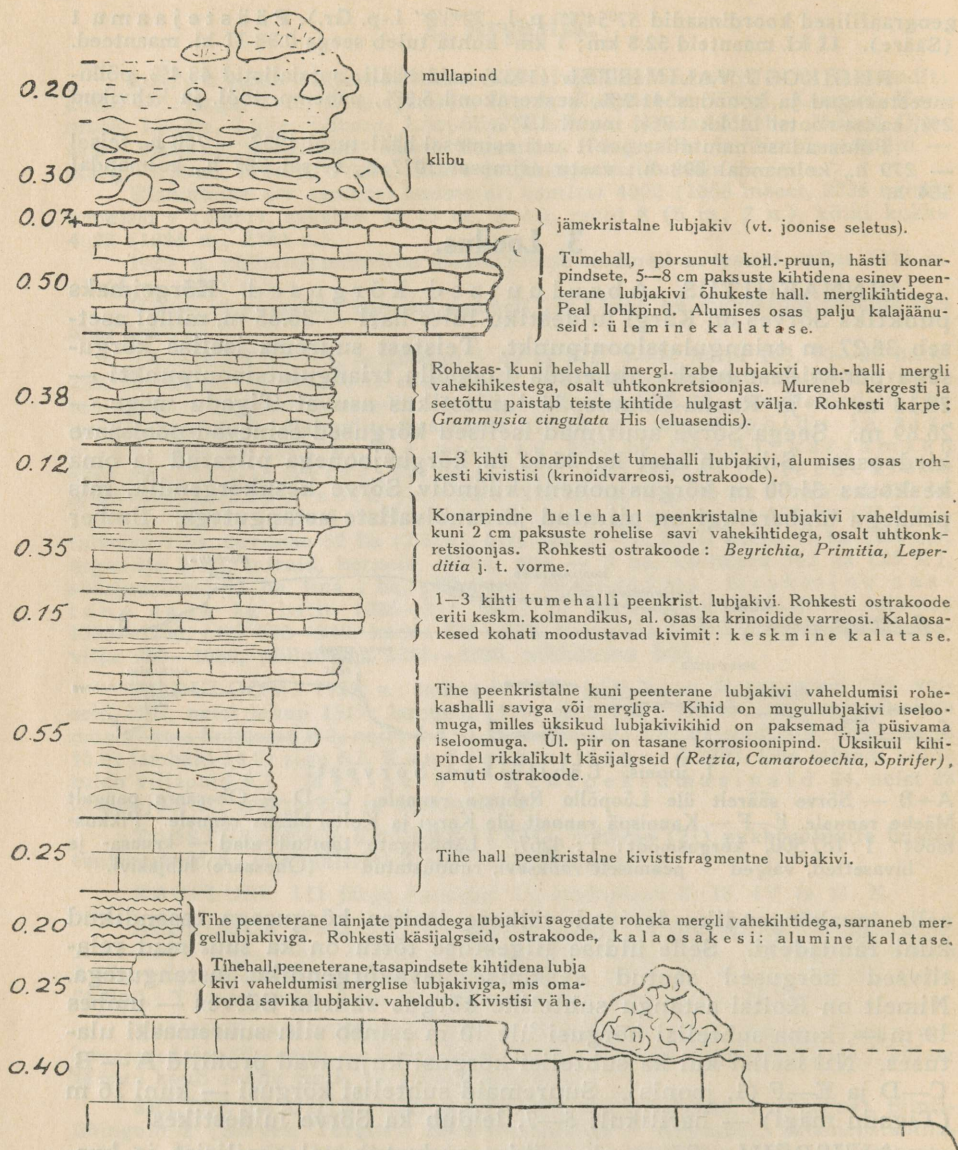

1. joonis. Läbilõiked Sõrvest:

A—B — Sõrve säärelt üle Lööpõllu Rahuste rannale, C—D — Ohesaare pangalt Mäe rannale, E—F — Kaunisääre rannalt üle Kargi ja Mõltsi Mäsa rannale. Pikkusmõõt: 1:187 500, kõrgusmõõt: 1:4267. Läbilõikete täpitud alad — kruusa- ja liivasetted, valged — peamiselt rühksavi, ruudustatud — (Ohesaare) lubjakivi.

selle lavakõrgendiku levivad väikese iselise kõrgusega tasandikud kuni randadeni. Selle üldise liigestuse tõttu on ka suurimad relatiivsed kõrgused seotud keskmise lavakõrgendiku astangutega. Nimelt on Mõltsi astangu suhteline kõrgus suurim Sõrves — umbes 19 m —, kuna suhtelisi kõrgusi üle 10 m esineb siin suuremaski ulatuses. Nii iselisi kui ka suhtelisi kõrgusi kujutavad profiilid A—B, C—D ja E—F (1. joonis). Suuremaid suhtelisi kõrgusi — kuni 16 m (Tigadu mägi) — harilikult 5—7, leidub ka Sõrve luigestikes.

ALUSPÕHI. Sõrve aluspõhi moodustub paleozoilisist ja kvaternaarseist settest. Paleozoiliste setetena esineb gotlandiumi noorim Eestis avanev Ohesaare lubjakivi, mille levimine piirdub Sõrvega ning kus leiduvad ka selle lubjakivi ainsad paljandid. Parimaks paljandiks on Ohesaare pank (III tab., 6. joon.), mis, Ohesaare küla kohal tõmbi neeme moodustades ning lühema loode- ja pikema läänerindega merepinnalt tõustes, on kuni 4 m kõrgune. Panka moodustavate kihtidega on parim tutvuda panga läänerinde lõunatiival.

2. joonis. Ohesaare panga profiil (lõuna-otsas).

Peal puuduvad kihid:

- 0.14 + m peenkihitatud helerohekashall savikas, vilku sisaldav liivakivi,
 0.47 m (joonisel 0.07 m) jämekristalse helerohekashalli lubjakivi kuni 10 cm paksused kihid rohkete kivistisfragmentidega, vaheldumisi kuni 7 cm paksuste rohekashalli pudedu mergli kihtidega. Mergel on kohati liivakas, kohati lubjakivine.
 Alumisemad kihid (0.40 + m) on paksukihine peenkristalne hall lubjakivi üksikute mergliste vahekihtidega: kivistisi rohkesti.

Kõrvalolev panga profiil on üldjoontes iseloomustav tervele pangale, kuigi ta tugeneb peamiselt mõõtmisile vastmainitud osas.

Kivististest on Ohesaare lubjakivile eriti iseloomulikud kala-murdosad, ostrakoodid ja karbid, kuid samuti mitme teise loomaklassi esindajad (trilobiidid, käsijalgised, krinoidid jne.), mis kõik on meres elanud vormid. Huvitavamaks osutuvad kala-fragmendid soomuste ja luude murdosade näol, mis kuuluvad peamiselt *Coelolepidae* ja *Acanthodi* esindajaile. Kalajäänuseid leiab pea kõigis kihes alates 0.50-kihtidega, kusjuures üksikuil tasemeil nad on eriti rikkalikult esindatud (vt. profiilikirjelduses kalatase med). Neid kalatasemeid on võrreldud kondirihase („*Bone bed*“) moodustistega mujal ning kuhjumise põhjusena nimetatakse liikuvat vett, mis neid teatud aladele kokku kandis.

Ohesaare lubjakivid kuuluvad kõrgeimate gotlandiumi lademete hulka üldse ja on võib-olla pärit juba üleminekuajast devoni ajastusse (*Downtonian*). Sel ajal praeguses Läänemere piirkonnas kerkisid laialdased alad mere alt välja, mille tõttu leidub neis lubjakives rannaläheduse tunnuseid (rohkesti savikat ainest, ka liiva ülemisid kihes). Rand asus peamiselt läänes ja loodes; seal kerkisid sellal Skandinaavia mäed. Ojamaal, kus sellekohased kihid täielikult esindatud, on ligikaudu vastavais lademeis puhtliivakivegi (Ojamaa käiad).

Ohesaare lubjakivi kaudu on tekkinud ja tekib teaduslikke side-meid Eesti ja välismaade vahel. Vastavaid kihte ja kivistisi on peale Ojamaa veel Norras, Inglismaal ja P.-Ameerikas. Põhja-Saksas on laialdaselt levinud rändkive, mis samased Ohesaare omaga (seal tihti *Beyrichia*-lubjakiviks nimetatud) ja millest suur osa kivistisi enne tundma õpitud, kui nad siin leiti. Seetõttu on Ohesaare nimetus geoloogilises kirjanduses üsna laialt tuttav.

Ohesaare lubjakivi paljandub ka Loode randvalliala rannal Pitsereninast alates edelasse ja lõunasse kitsal rannaribal ja madala rannamere põhjas 1.5 km pikkuselt. Suuremas paksuses paljanduvad kihid rannal Loode talust edelas (vt. 4. joonis), nn. „Loode pangal“; siin moodustavad kihid 0.70 m kõrguse, veepiirdelt algava trepistiku, mille jätkumine kõrgemale on tõenäone; ta on kaetud lubjakiviklibuga. Kihid koosnevad tumehallist peenkrystaldest, lainjate pindadega lubjakivist, mille kihid vahelduvad õhemate või paksemate rohekashalli mergli kihtidega. Lubjakivist trepistik näib esinevat põhja pool kuni Pitsereninani ja on sellelgi ulatusel kaetud klibuga.

Lõunapoolseim Ohesaare lubjakivi paljand on Tammuna külast loodesse jääva väikese maanina lõunarannal. See lubjakivi paljandub ainult kirjeldatud kitsal rannaribal: ilmsesti jääb ta mujal sügavemale irdkivimite alla.

Ohesaare lubjakivi kihid ei ole täiesti rõhtsad: neil näib olevat väike kallak kagu poole.

PINNAKATE. Sõrve kvaternaarsed setted tuleb rühmitada nende tekke järgi: setted, mis tekkisid mannerjää toimel — rühksavi, rändrahnud, viirsavi; setted, mis tekkinud peale jääaega mere

toimel — mereliiv, rannakruus, tuiskliiv, klibu, munakaline kruus; setted, mis tekkinud maismaal — turvas, huumuskihid, allikliubi.

Rühksavi avaneb laialdastel tasandikulistel aladel (vt. geoloogiline kaart XI tabel) Lääne-Sõrves ja Sõrve keskkõrgendiku laval, samuti Kirde-Sõrve astangute nõlvadel (vt. astangud). Teisal rühksavi esineb enamasti õhukeste nooremate setete all. Ida-Sõrves rühksavi katvate setete paksus on suurem, samuti kõigil nendel aladel, millel leidub rannakruusa ja tuiskliiva. Astangute nõlvadel tähelepandud rühksavi enda paksus on üle 5 m; kuid arvestades rühksavi levimist keskkõrgendiku koostises, tuleb tema түseduseks arvata vähemalt 30 meetrit. Sõrve pinnakate koosneb seega peamiselt rühksavist (vt. 1. joonis ja XI tabel). Sõrve rühksavi on mergline savi, milles kohati leidub rohkesti liiva, sõmerat ja kruusa; teisal ta esineb savi-rikkana (saviauk Karuste külast edelasse). Rühksavis ja tema peal leidub alati rohkesti rändrahne (vt. alamal). Paremaks ja kättesaadavamaks rühksavipaljandiks on Mõntu järsak (V. tab., 12. joon.). Rühksavi tuleb Sõrves vaadelda ka selle algmaterjalina, millest mitmed teised, hilisemad setted hankisid oma ainese.

Seega munakaline kruus on rühksavi, millest merelaineitus on välja uhtunud kõik peeneterasema ainese — savi ja liiva. Munakalise kruusa paksus on tavaliselt ainult 0.1—0.2 m, harva rohkem, ja ta asub ikka rühksavi peal. Munakaline kruus avaneb Lääne-Sõrves esinevail tasandikel, peamiselt lamedate rühksavikünniste nõlvadel ja lael, vähem tasastel aladel (vt. geoloogiline kaart XI tabel).

Sõrves leidub kohati ka viirsavi. Viirsavi on plastiline, värvus violetne kuni violett-hall ning üksnes osaliselt viiruline. Viirsavi paljandid leiduvad peale ühe erandi kõik Ida-Sõrve rannal, kusjuures savi ülemine piir ainult vähe ulatub üle veepiiri. Parim paljand on Vintri küla kohal rannas asetseva savilöövi saviauk, milles viirsavi paksus on üle 1.5 m. Lääne-Sõrves on viirsavi leitud ainult Türju randvalli edelaotsas.

Ida-Sõrve tasandikud eranditult, osalt ka tasandikke Lääne-Sõrves on kaetud mereliivaga, mis settinud madalas rannameres ja osalt ka laguunides. See on peenem või jämedam liiv, osalt ka sõmer, mis harilikult on kihitatud. Temas leidub mitmel pool omaaegsete karpide ja tigude kodasid. Viimaste huvitavamaid leiukohti on Siplase oja süvenduskraav Mõisaküla ja Siplase luidestikkude vahelisel tasandikul (I) ja kraav Jämaja randvalli taga (II), milledest leitud järgmised subfossiilid ning mis on ka parimaid mereliiva paljandeid.

I.

Bithynia tentaculata
Ancylus fluviatilis
Planorbis planorbis
Limnaea ovata
Sphaerium corneum
Pisidium amnicum
Pisidium sp.

II.

Hydrobia ventrosa
Hydrobia sp.
Neritina fluviatilis
Neritina sp.
Cardium edule
Tellina baltica

Neis nimestikes ei leidu ühiseid vorme: Siplase süvenduskraavis paljanduv mereliiv on *Ancylus*-aegne, kuna Jämaja randvalli taga paljanduva mereliiva settimine teostus palju hiljemini. Sagedamini nii mereliivas kui ka rannakruusas esinevaid subfossiile on *Hydrobia ventrosa*, *Cardium edule*, *Tellina baltica* ja *Mytilus edulis* (vt. geoloogilisel kaardil, XI tabel subfossiilide leiukohad). Mereliiva tüsedus on enamasti 0.5 m ümber, kuid kohati ta võib olla suurem (Siplase süvenduskraavis 2 m), ja lasub tavaliselt rühksavil.

Mereliivaga on tihedalt seotud r a n n a k r u u s. Terava piiri tõmbamine on võimalik ainult seal, kus rannakruus on kuhjunud selgete randvallidena (vt. geoloogiline kaart XI tabel).

Ancylus-rannajoonest kõrgemal avanev (v a n e m) rannakruus ühes sõmera ja liivaga on kihitatud ja ülalt 0.3—0.5 m paksuselt (Mõntu kruusaaugus aga üle 3 m) porsunud: ta on rauaoksüüdist kollakaspruun, lubjaga kergelt tsementeerunud ning sisaldab saviainest (on „tolmune“). Sügavamal need omadused puuduvad. Säärase rannakruusaga kruusaaukudest suuremaid on Lõopõllu, Kargi, Mäebe ja Viieristi. Vanem rannakruus palistab Sõrve keskkõrgendikku kitsama või laiema ribana (vt. geoloogiline kaart) ning tema tüsedus tõuseb kohati (Viieristi luudestiku kohal Ida-Sõrve astangul) 12 meetrini.

Allpool *Ancylus*-rannajoont avanev (n o o r e m) rannakruus on koostiselt vanema sarnane, kuid selle porsumisnähtused puuduvad. Noorema rannakruusa paksus enamasti ei ületa 4 meetrit. Selle tüüpilisist paljandeist olgu nimetatud H ä n g a kruusaaug ja S õ r v e säär. Nooremast rannakruusast moodustuvad kõik randvallid allpool *Ancylus*-rannajoont (vt. geol. kaart XI tabel).

Nagu geoloogiliselt kaardilt selgub, võtab rannakruus koos mereliivaga enese alla Sõrves peamiselt poolsaare idapoolsed alad ning moodustab rühksavi peal järgmise olulise pinnakatte osa.

Tuiskliiv on oma ühtlase terasuurusega ja heleda värvusega kergesti tuntav. Peale väikeste erandite on tuiskliiva levimisalaks Lääne-Sõrve tuiskliiva-alad, kus ta paksus oleneb luidete suhtelisest kõrgusest. Liivikuil tuiskliiva paksus on väike.

Piiratud aladel Lääne-Sõrves — Loode ja Ohesaare randvallaladel — esineb suuremal hulgal lubjakiviklibu, mis lainete toimel lubjakivist rannas lahti murtud ja ainult vähe kulutatud.

Ida-Sõrves esinevate astangute nõlvadel ja jalamil leidub kohati alliklupja, mis seal sadenenud lubjarikkast allikaveest (Mäebe kl Välja tl:st idas).

K a t u r v a s t leidub Sõrves mitmel pool. Suuremaks turba-alaks on Siplase raba, mille lõunaosas esineb kõrgrabaturvas, muus osas aga madalsooturvas. Vähemal määral ja ka väiksemas paksuses leidub turvast Lääne-Sõrves rannakuhjatistest piiratud, halva drenaažiga tasandikel (näit. Mõisaküla — Siplase luudestike vahel) ja sulglohkudes (randvallidevahelises nõos Iide külast läände), Ida-Sõrves aga astangute nõlvadel ja jalamil (astangu jalamil Mäebe külast ede-

lasse), mida rohked allikad alatiselt niiske hoiavad. Üksikutes kohtades katavad turvast liiv ja kruus.

Lõpuks tuleb peatuda rändrahnude juures, mis Sõrves on väikesed, harva üle 1 meetri läbimõõdus. Neid leidub suurel arvul rühksavi ja munakalise kruusa avamusel Lääne-Sõrves. Neid esineb kohati seevõrra rohkesti, et nad maapinna pea täiesti katavad, nagu Tammuna üksikõuede juures leiduval lamedal künnisel (IV. tab., 9. joonis). Rändrahnude rohkus on tingitud lainete murrutusest, mis neid rühksavist välja pesi. Samuti on ajujää randadel rändrahn kokku kuhjanud. Kuid olulisema põhjusena tuleb küll esile tõsta mannerjääd, mis just Lääne-Sõrve alale maha jättis rikkalikult rändrahn sisaldava rühksavi.

Olenedes sellest, millises paksuses esinevad rühksavi katvad setted, leidub viimaste avamustel rändkive. Ainult õhukese vaibana põhimoreeni katva mereliiva avamusil leidub veel kaunis rohkesti rändrahn (Suureveere karjamaa, IV. tab., 10. joon.). Liivkatte paksemaks muutudes katab see ka rändrahnud täielikult, nagu nähtub Ida-Sõrves, kus võib leida ainult üksikuid rändrahn. Pea täiesti rändrahnudevabad on randvallid ja luited, ainult esimesil võib leida üksikuid; ent need on sinna paisatud ajujääst. Ajujää arvele tuleb panna ka randvallide, samuti pankade ja astangute jalamile rändrahnude realist kuhjast (V. tab., 13. joon.).

PINNAEHITUS. Sõrve pinnavorme on suurtes joontes iseloomustatud juba alul (vt. absoluutsed kõrgused lk. 7). Peamisiks suurvormeks on Sõrves nagu Saaremaal üldse lavajas keskkõrgendik ja seda ümbritsevad mereni küündivad tasandikud. Kõrgendiku laval kui ka tasandikel esineb väikevorme peamiselt seljakute, künniste ja kühmade näol (tekkelt randvallid ja luited), mille vahele jääb madalaid lamedaid nõgusid.

Üheks silmatorkavamaks jooneks Sõrve maastikus on keskelist kõrglava pea ümbertringi piiravad astangud, mis rikkalikumalt ja suurejoonelisemalt on välja kujunenud keskkõrgendiku idarindel ja loodetipus, kuna edelarindel ja Koltsi järvest loodesse nende esinemine on selgusetu ja osalt varjatudki nooremaist settest. (Astangud on geoloogilisel kaardil tähistatud A:ga, samuti alamal tekstis.)

Oma mõõteilt, esinemisulatuselt ja mitmekesisusel seisab esirinnas Ida-Sõrve ehk Koltsi-Mässa-Mäebe-Mõntu-Hänga astang (A I), mis kirdes ning Vintri külas leiduva 19.84-m triangulatsioonipunkti läheduses ning kergelt loogeldes ulatub Hängani, kus ta Laadla — Hänga randvallidega ühineb. Astangu jala iseline kõrgus kõigub suuris piires — enamikus see on 12—13 m, kirdetiival aga ainult 8 m, edelatiival (Mõntu ümbrus) 16 m ümber. Ka astangu suhtelised kõrgused kõiguvad suuris piires. Kirdetiival kuni Mäebeni on nad suuremad — 10 m ümber ja rohkem; suurim mõõdetud suhteline kõrgus Viieristi luidestiku kohal oli 19 m. Mäebest edelasse on astangu kõrgus valdavalt 5—6 m (vt. 3. joonis).

Astangu nõlva kallakus (\sphericalangle) kõigub 10°—40° vahemikus. Ida-Sõrve astangule on iseloomulik, et nõlva ülemise osa kallak on suu-

rem (30° — 40°) nõlva alumise osa kallakust (10° — 20°). Selle nähtuse põhjus selgub, kui ühtlasi selgitame kõrgendiku koosseisu, mida astangu piiravad (vt. allpool). Astangupealne on enamasti tasane, väikese kallakuga nõlva suunas. Kohati aga astang lõikab tema laval esinevaid luiteid (Viieristi), randvalle (Koltsi, Mässa) ja vähemaid astanguid (Mäebe). Astangu jalam on samuti tasane lameda tõusuga astangu suunas. Üksikutes kohtades jalami kitsamal ribal vastu astangut võib jälgida suuremat kallakust ja ühtlasi kergelt lainjust, mis osutab sellele, et astangu jalamile on kuhjunud liiva ja kruusa. Selgeimalt nähtub see astangu edelatiival Hänga kohal, kus jalamile tungivad Laadla-Hänga randvallide kaugemad harud.

Ida-Sõrve astang on ühtlane tervik ainult kirdetiival Koltsi endise metsavahini. Siit lõunasse (A I a) on ta 0.7 km pikkuselt kaheastmeline; astangu ülemise osa [kõrgus meetrites (k.) = 12, nõlva kallakus (\sphericalangle) = 40°] ja alumise osa [k. 5, \sphericalangle 35° — 20° , astangu jala iseline kõrgus on 8.53 m kõrgusjoone piirides (i. k. — 8.53)] vahele jääb 30 m laiune lava. Samalalaadne, kuid vähem selgejooneline kaheastmelisus esineb ka Mässa küla kohal (A I b).

Omapärase astanguterühma leiab Rüssa kohal (A I c). Peaastangu kiiretõusune jalam muutub peaastangust kaarjalt kaugenevaks astanguks (k. 1.5), millega liitub veidi edela pool peaastangu suhtes täisnurkselt seisev astang (k. 2.5). Ühinenult astang (k. 4) jätkub Mäebe astanguni (vt. allpool), millega liitub, kuid varsti viimasest uuesti eraldub (k. 1.5) ning pöördub peaastangu poole. See on heaks näiteks, millest nähtub aluspõhja reljeefi mõju astangute murrustamisel.

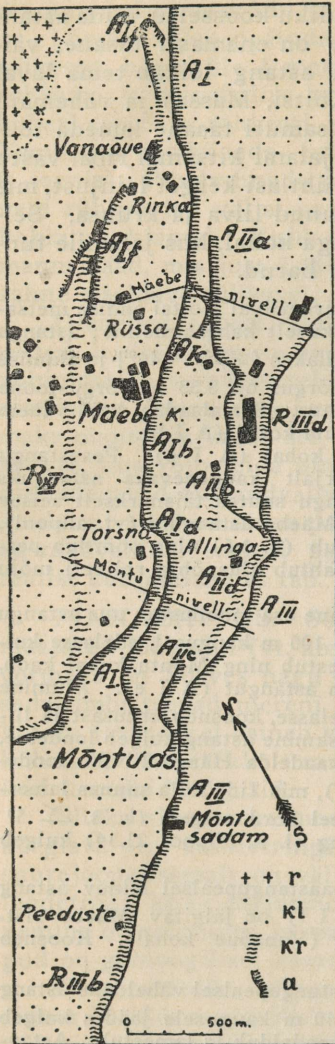
Torsna lähedal (A I d) peaastangu alumine osa moodustab uue astangu (k. 2.5, \sphericalangle 25° , i. k. 12.8), mis, alul esimesest 100 m kaugusel, edelasse kulgedes veelgi kaugeneb, ühtlasi madaldub ja lamestub ning Mõntu kohal kaob.

Hänga kohal peaastangu asendavad kolm astangut (A I e). Alumine (k. 2, \sphericalangle 15° , alul i. k. 12.8) astang kulgeb edelasse, koosneb kruusast ja liivast ning liitub Laadla—Hänga randvallidega. Keskmise astang kulgeb loodesse, kattub Hänga liivadega. Tema jätkuna tuleb vaadelda Hänga liiviku loodepiirilt algavat astangut (k. 5, \sphericalangle 15° , i. k. 17.07), mis Iide küla suunas lamestub ja madaldub. Iide küla kohal on astang veel kord selgem (k. 3, \sphericalangle 5° i. k. 17.07 = Iide astang). Ülemine madal astang (i. k. allpool 21.34) kulgeb põhjaloodesse ning liitub järgneva liivavalliga.

Mäebe põhjapoolsemate talude kohal peaastangupealsel leiduv astang (k. 1.5, \sphericalangle 15° , i. k. 19.20—21.34; 3. joonis, A I f) on jälgitav Mäebe ristteeni, esinedes osalt vaheldumisi randvallidega (Vanaõue kohal). Koosneb vanemast rannakruusast.

Ka Mässa küla kohal (A I g) leidub peaastangupealsel väheldane astang (k. 4, \sphericalangle 25° , i. k. 17.07), mis peaastangust 40 m kaugusele jäädes kulgeb lõunaedelasse lameda künniseni, samas suunas ka madaldub ja lamestub. Astangupealsel võib jälgida lamedat randvalli (i. k. 21.34), mis lõunaedelasse muutub lamedaks astanguks.

Kesk kõrgendiku idarinnet iseloomustavaid astanguid on veel Mäebe astang (3. joonis, A II), mis Mäebe külast kirdesse jäävailt puisniitudelt madalana ja lamedana alates edelasuunas muutub selgemaks: 121. joonisel toodud kohal astangu k. 2.5, \sphericalangle 20° , Rüssa astanguterühma kohal k. 3—4. Mäe külast kagusse (A II b) astangu ülemine osa kulgeb samasuunalisena, muutub aga pea randvalliks. Astang (k. 3, \sphericalangle 35° , pargis) ilmub uuesti Mõntu asundi lähedal (A II c), kus ta liitub Mõntu astanguga. Mäebe astangu alumine osa läheneb rannale Allinga kohal, seal osalt Mõntu astanguga liitudes, osalt aga jätkudes randvallina Mõntu astangu lael (A II d). Astangu i. k. kirdetiival ja Mõntu pargis on 4.27, Mõntusse kulgeval ülemisel osal osalt ka 6.40.

3. joonis. Ida-Sörve astangute ala Mäebe—Mõntu ümbruses.

A I — Ida-Sörve astang; A II — Mäebe astang; A III — Mõntu astang; r — rühksavi; kl — kruusa- ja liivakihid; kr — kruusarandvallid; a — astangud.

Mõntu astang (vt. V. tab., 12. joonis ja 3. joonis, A III) ei piira kõrglava, vaid moodustab praeguse ranna Kagu-Sörves. Ta algab kirde pool Allinga maanina, välja kujunedes randvallist, ning jätkub edelasse Peeduste läheduseni, kus ta jällegi aeglaselt üle läheb randvalliks. Allinga maaninast põhjas on astangu k. 1 m, peale liitumist Mäebe astangu alumise osaga 3 m. Suurima kõrgusega — 4 m — on astang Mõntu puiestiku kohal, kust algab madaldumine; Mõntu sadama juures on k. veel ainult 2.5 m. Astangu ja veepiiri vahele jääb kitsas, kuni 10 m laiune, 10° kallakuga kruusa ja liivaga kaetud taimedeta rannariba. Astangu murrustamine lainete toimel jätkub praegugi, eriti kõneleb sellest astangu kirdetiiva värskus. Ning siin võib parimalt tundma õppida ka astangu ehitusaineseid. Seal, kus astang oli alles hiljuti lainete murrustada, on tema nõlv pea püstloodis. Astangu valdavas osas on nõlva kallak aga väiksem ja kaheastmeline: ülemine osa, mis lõikab vett läbilaskva kruusa ja liiva kihte, on 35° kallakuga ja kuiv, kuna alumine osa, mis on uuristunud rühksavisse, on vaid 25° kallakuga. Rühksavisse uuristunud järsaku kallak on väiksem sellepärast, et rühksavi läbimatu kivimina oma ülemisel pinnal kannab põhjavett, mis järsakul välja valgub niredena ja allikaina ning imbub astangul paljanduvasse rühksavisse. Viimane, plastiliseks muutudes ja alla voolates, omandab vastavalt väiksema kallaku. Ka on see osa nõlvast alati märg. Missuguses vahekorras on astangu järsem ja lamedam nõlvaosa, oleneb täiel määral astangut moodustava kruusa ja rühksavi paksussuhetest. Nii on Mõntu astangul Allinga maanina lähedal katvaid kruusakihte 1.10 m, kuna alloleva rühksavi paksus on 1.80 m, Mõntu puiestiku kohal aga on kruusa paksus veel ainult 0.20 m, kuna rühksavi moodustab kogu järsaku kõrguse.

Kõik eespoolkirjeldatu, Mõntu astangu juures tema värskuse tõttu selgesti nähtav, on ühtlasi võtmeks kõrgemate Sõrve astangute koosseisu selgitamisel, mis on kinni varisenud ja kasvanud. Samuti kui Mõntu astangrannal on ka kõrgemal astanguil kruusast koosnev ülemine osa järesem kui alumine moreenist koosnev (nagu astangu osal Mäebest edelasse, 3. joonis A I h, I. tab., 2. joon.). Kus koosseisu ei ole otse näha, märgib nende materjalide piiri põhjavete ilmumise tase nõlval. Allanõrguva vee mõju on nähtav mitte üksnes veeru kallaku kujunemisel, vaid ka taimestik, turba ja allikalubja tekkimises, astangu jalamil levivais niisketes ja soistes alades.

Ida-Sõrve astangul on kruusa ja rühksavi түsedus vahelduv. Mõntu ja Hänga vahemikus (I. tab., 1. joon.) koosneb astang pea ainult rühksavist, kuna kaugemale põhja poole ta ulatub 2—3 m kõrguseni jalamilt. Rühksavise tuumaga on ka Mäebe astang. Ida-Sõrve astangu ülemises osas paljanduv kruus on vanema rannakruusa iseloomuga.

Sõrve keskkõrgendiku loodetipu astangute rühm moodustub Kargi, Kaunispä, Ranna-Kaunispä ja Lõopõllu alumisest ning ülemisest astangust.

Kargi astang (k. 7, \sphericalangle 30°, i. k. 14.94¹); 5. joonis, A IV) algab Kargi asundi kohal ning jätkub ühtlasena Kargi luidete põhjaosani, kust peale ta esineb kahe astanguna. Alumine astang (k. 2, \sphericalangle 20°) kulgeb põhja ning kaob Kaunispä luiteliiva. Ülemine astang (k. 4, \sphericalangle 30°, i. k. 17.07) jäädes eelmisest 100 m idasse, jätkub üle Kaunispä oja, kus ta aga mattub Kaunispä luidete alla (vt. viimaseid). Astangust läbi murdes osa moodustab lühemal ulatusel puhandusoru. Kargi astangu edelatiiva ees esineb veel lame astang (k. 2, \sphericalangle 5°), mis muutub edelas randvallideks. Kargi astangu moodustab kuni $\frac{2}{3}$ kõrguseni rühksavi, katvaks kihiks on vanem rannakruus.

Kaunispä luidete põhjapiiril algab kirdesse kõrgenev, rühksavise tuumaga Kaunispä astang (k. 2, \sphericalangle 20°, i. k. 12.80) (5. joonis, A V), mille tasasel lael levib Kaunispä liivik (vt. seda).

Ranna-Kaunispä astang samanimeliste luidete kohal: k. 5—6, \sphericalangle 30°, i. k. 2.13, osalt luidetest kinni kaetud, Kaunispä asundi kohal — kagurindel — k. 5, \sphericalangle 30°, i. k. 4.27. Luidestiku lõppedes esineb lõunas veel üks kõrgema tasemega astang (k. 6, \sphericalangle 20°), mis eespoolnimetatutega aga pea liitub. Luidestiku kohal Ranna-Kaunispä astang koosneb tuiskliivast, Kaunispä asundi kohal aga peamiselt rühksavist.

Lõopõllu alumine astang (A VII) oma looderindel algab Lõopõllu külast loodes kolme pea liituva astanguna, kuid maantee kohal pöördub kagusse ning jätkub Vintri randvallideni. Looderindel on astangu k. 6, \sphericalangle 25°, koostises peamiselt vanem rannakruus, kirderannal astang lamestub ja madaldub (Sepakopli talu kohal k. 4.5, \sphericalangle 20°, Lõopõllu viimaste talude kohal k. 2, \sphericalangle 10°), samas suunas suureneb ka rühksavi osatähtsus, mis on lõpuks ainuvalitsev. Astangu i. k. 17.07, osalt ka 14.94.

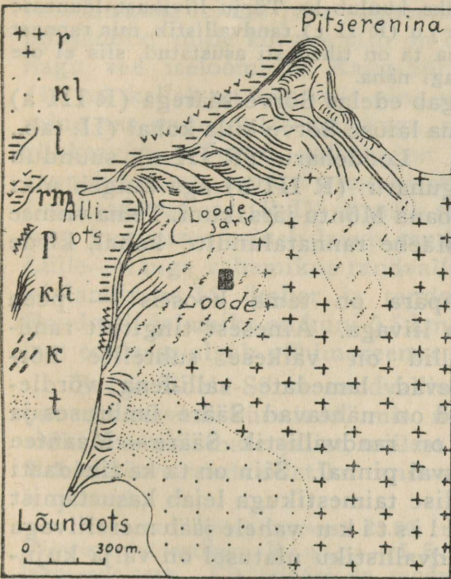
Lõopõllu ülemise astangu (A VIII) ilme tema looderindel on rahutu, kuna ta Lõopõllu külast lõunakagusse kulgedes muutub selgejoonsemaks. Looderinde edelatiiva astang (k. 2—6, \sphericalangle 15—20°, i. k. 23.47—25.61) on kohati raskesti jälgitav; alumine osa moodustub rühksavist, ülemine osa vanemast rannakruusast, mis astangupealsel kohati esineb randvallidenä. Ugatse

¹) Luga järgnevalt: kõrgus 7 m, kaldenurk 30°, iseline kõrgus 14.94 m. Samad lühendid ka alamal.

13. joon.) ja seda kahesuguselt. Pitsereninast Loode pangani ei näi praegu rannale klibu kuhjuvat, vaid siin esineb peale lubjakivise aluspõhja murrustamise ka vanade randvallide murrustamine. Uusi randvalle kuhjub praegu Loode pangast lõunasse ja Pitsereninalt kagusse. Selle nähtuse põhjus seisab randvalle kujundavate tuulte löikumisnurgas rannajoonega.

Loode randvallistikuga on väga sarnane O h e s a a r e randvallistik (R II), mis algab TÜRJU küla põhjaotsas ning suundub põhja, Ohesaare küla kohal pöörduv kirdesse ning ulatub Siplase ojani.

TÜRJU küla põhjaotsas läheb randvallistik aeglaselt üle TÜRJU liivikuks, Siplase oja kohal aga Jämaja kruusarandvallistikuks. Randvallistiku kõrgus merepinna keskosas on 3—5 m, tiibadel vähem; suurem kõrgus on panga kohal esineva astangu lael. Kuna randvallistik on asustatud, siis randvallide lookeid on alal hoidunud ainult piiratud aladel, peamiselt tiibadel, Ohesaare pangast lõunasse ja idasse ranna läheduses. Randvallide üldsuund on piki praegust rannajoont, kusjuures iga rannast kaugem vall asub ühtlasi ka kõrgemal, moodustades seega randvallide astmestiku. Randvallid koosnevad lubjakiviklibust, mida

4. joonis. Loode randvallistik.

(R I) r — rändrahnudega kaetud rühksavitasantik, kl — kruusa ja liivaga kaetud tasandik, l — lubjakivi paljandub rannal, rm — lained murrustavad vanu randvalle, p — (Loode) pank, kh — kliburandvallide harjad, k — randvallistiku ala, kus vallide harjad hävinud, t — liivanõmm.

vanematel vallidel ja nendel, mis koostiselt kruusasamad. Randvallid on kuhjatud põhimoreensele tasandikule, nagu seda eriti hästi võib tähele panna Ohesaare külast põhja pool. Erilist mainimist vajab Ohesaare ja TÜRJU äärmiste talundite vahel esinev madal lame kruusane randvall, mis muust randvallistikust eraldatud kitsa põhimoreense tasandikuga. Erinev üldpildist on ka Ohesaare panga lael, panga servast 30—40 m kaugusel esinev astang (k. 1.25, \sphericalangle 15°, i. k. 4.31), mis on murrustatud vanadesse randvallidesse. Rand randvallistiku keskosas moodustub Ohesaare pangast (vt. aluspõhi ja 130. joonis), kuna tiibadel jätkub kliburandvalline rand, mille piirides kohati veel ranna-

ribal ja rannameres paljandub lubjakivi. Läänetiiva lõunaosas ja loodetiiva kirdeosas klibu asendub kruusa ja liivaga.

Ohesaare randvallistikust põhja poole jääb Jämaja randvallistik (R II b), mis algab Siplase oja kohal kruusase randvallidesarjaga ning Jämaja kiriku kohal madaldudes muutub liivasemaks ja hargneb. Üks haru kulgeb Kargi poole ning kaob pea, teine aga nähtub uuesti selgejoonsemalt Jämaja kalmistu kohal. Siin küünib randvall pea liivase, sirge rannajoonega rannani, moodustades kuni 1 m kõrguse ja 20° nõlvaga astangu. Randvall jätkub põhja poole, muutub kruusasemaks ning kaob pea. Põhja pool kalmistut hargneb eelmisest teine randvall, mis Kargi lõunakünnise kohal pöördub läände, rannale jõudes kaarjalt idasse ning siis kaob.

Loode-Sõrve randvallistikude hulka kuulub ka TÜRJU liivikust lõunasse jääv, laia lameda künnisena esinev TÜRJU (R II c) randvallistik, mis rannast kaugemal jookseb sellega rööbiti. Kuna ta on tihedasti asustatud, siis ei ole vanadest kruusarandvallidest enam midagi näha.

IDA-SÕRVE randvallistik algab edelas Sõrve säärega (R III a) pidevalt laienedes ja omades suurima laiuse Sõrve küla kohal (II. tab., 4. joon.), kus ta hargneb kaheks. Loodeharu (R III c) suundub üle Maantee küla Läbarasse, kaguharu (R III b) aga kulgeb piki Sõrve idaranda kuni 100 m laiuse ribana Mõntu järsakuni. Tema viimse lülina tuleb nimetada randvalle Mäebe rannatalundite kohal, kirde pool Mõntu järsakut (R III d).

IDA-SÕRVE randvallistiku omapära on tema koostis — peen lubjakivikruus segamini sõmera ja liivaga. Ainesest tingitult randvallistikku moodustavad randvallid on väikese suhtelise kõrgusega ning üldiselt nad esinevad lamedate vallidena võrdlemisi tasasel laval. Selgemini nad on nähtavad Sääre ümbruses ja Läbarast edelas. Erineva ilmega on randvallistik Sääre — Maantee vahel, kus ta asetseb kiiremini tõusval pinnal. Siin on ta ka tihedasti asustatud, kuna kaguharu oma hädise taimeestikuga leiab kasustamist peamiselt karjamaana. Randvallistiku vahele jääb mereliivaga kaetud tasandik. Randtervel randvallistiku ulatusel on välja kujunenud KRUUSA RANDVALL-RANNA, mille iseloomuga parim on tutvuda Sõrve säärel (II. tab., 5. joon.). Rand on kitsas, 10—15 m laiuse ja 10° kallakuga rannaribaga, rannajoon sirge. Lainetuse mõjustus küünib 1.30 m kõrguseni. Rannale kuhjub kruusa ja adrut, rändrahnud puuduvad. Kohati eralduvad merest randvallidest laguunid (Sõrve säärel, Mäebe kohal). Randvallidena on üles kuhjatud ka Sõrve säärest edelasse jäävad kitsad ja lookjad laiud — Lombimaa, Vesitükk ja Pitkasääre.

EDELA-SÕRVE randvallistiku, õigem küll künniste ja randvallide vöötme moodustavad madalad lamedate nõlvadega, kergelt kumerate, laiade harjadega künnised, mis TÜRJU küla kohal alates üle Laadla ja Lülle jätkuvad Hängani. Sellest tiivast hargneb üks künnis Laadla küla lääneserval ning läheb siit üle Torgu Iide külani. Laadla küla kohal ristab tüvikünnist edela- kirde suunaline künnis. Iide risttee kohal eraldub Laadla-Iide künnisest samuti üks künnis, mis alul suundub edelasse, siis aga pöördub loodesse. Need künnised piiravad vähemaid või suuremaid tasandikke, mille aluspõhja moodustab rühksavi, munakaline kruus, mereliiv või turvas. Mis puutub Edela-Sõrve randvallistikku moodustavate künniste kooseisu, siis loodes

künniste ehitusaineks on valitsevalt rühksavi; see taganeb kagu- ja idasuunas ikka enam ja enam tüüpilise randvallkruusa ees, mis künniste ida- ja kaguotstes näib olevat ainuvalitsev. Türju külast idasse jääv künnis (R IV a) on kaetud munakalise kruusaga, mida põhjanõlval ka tab ka tuiskliiv, kuna künnisel, millel asetseb Laadla küla (R IV c) rühksavi on kõikjal kaetud rannakruusaga. Laadla küla kohal esineva ristkünnise edelatiib on rühksavine, loodetiib aga koosneb täielikult rannakruusast — ning piirdub teravalt ümbritseva tasandikuga. Rühksavise tuumaga on ka Torgusse hargnev künnis (R IV b), millel aga rannakruusa leidub juba rohkesti. Torgu vallamajast läände künnise põhjanõlv, mille kõrgus siin on 6 m, on kahesuguse nõlvakallakuga, nagu see iseloomulik Kagu-Sõrve astanguile. Nõlva ülemise osa (1.5 m) kallak on 20°, kuiv ning moodustub rannakruusast, nõlva alumine osa on vaid 15° kallakuga, niiske, lopsakama taimestikuga ning rühksavist. Torgu vallamajast idasse künnis näib olevat ainult rannakruusast, samuti vene kiriku kaarjal seljakul. Ka tüvikünnis Laadlast kagusse (R IV d) näib täiel määral moodustuvat rannakruusast, kusjuures esineb laiem randvallala kaguosas, enne Hänga küla. Lülle—Hänga vahemikus randvalli kirdenõlv on lame, 5° ümber, kuna edelanõlv on 15° ümber ja randvalli kõrguseks võib lugeda 1.5 m. Randvalli jalamiseks on kuni 0.5 km laiune mereliivaga kaetud riba, millest edelasse algab põhimoreenne tasandik.

Seega Edela-Sõrve randvallistiku ülesehituses etendavad olulist osa rühksavist künnised, mis mere murrustusele alludes vast andsidki enamiku materjalist, millest nendele endile kuhjusid randvallid. Edela-Sõrve randvallistiku randvallide jala kõrgus on üldiselt 14.94 m k.-joonel.

Vintri külas asuvast 23.89 triangulatsioonipunktist kirdesse hargneb Viieristi luidestikust Vintri—Lõopõllu randvall, mis siit suundub lääne-edelasse. Kirderindel on randvalli loodenõlva kõrgus 3 m, kallak 20° ning randvall koosneb kruusast, lääne-edela suunas kruusale lisandub liiva, mis lõpuks muutub valitsevaks. Randvallid on kuhjatud loodesse laskuvalle põhimoreensele tasandikule, mis nähtub ka randvalli nõlvadest: kagunõlva kõrgus on ainult 1.5 m, ka on kallak väiksem — 10° ümber. Randvalli harja laius on 30—50 m. Randvalli loodejalami moodustab kitsamal ribal mereliiv, samuti on liivane randvalli kagujalami kaugem osa, kuna randvallile lähem osa on vaevalt liivaga kaetud rühksavi ning randvallidest takistatud drenaaži tõttu vesine. Randvall kaob lääne-edelasse jäävasse tasandikku; tema jala kõrgus on 14.94 m.

Keskkõrgendiku edelaosas laiema alal, mujal keskkõrgendiku serva-aladel kitsama ribana esinevat vanemat kruusa tuleb vaadelda kui vanade randvallide aineist. Kuid need randvallid ei ole kaugeltki enam nii selgelt jälgitavad, kui see on Edela-Sõrves madalamail tasemel esinevate randvallistikkuude juures. Küll võib jälgida vallide harju meenutavaid künniseid ja künnisesarju, kuid kohati puuduvad needki ning siis ala randvallistiku iseloomu määramine on võimalik ainult tema aluspinna järgi. Ka on üksikuil juhtumel raske vahet teha, kas esinev astang on murrutuse või aga kuhje tulemus. Alljärgnevas on nimetatud mõned iseloomustavamad keskkõrgendiku randvallistiku osad.

Järve metsavahi ja Siplase luudestiku vahel läbib keskkõrgendiku soist edelatasandikku Soodevaherandvall (R VI), mille tuum näib olevat manerjääst maha jäetud ja hiljem merest ümber vormitud aines. Samalaadse iseloomuga on ka Siplase luudestik idasse Siplase rabasse kulgev künnis, mille põhjapiir on selgesti jälgitav, idas aga esineb aeglane üleminek lainjasse tasandikku.

Siplase luudestiku kagutiival algav ja Hänga luudestiku astangu laval esinev randvall (k. 1.5, $\approx 20^\circ$) jätkub Hänga luudestiku alttuulejalamil luudestikuni, mille alla näib kaduvat.

Randvallitaolisi välle leidub ka Hänga astangu lael, eriti aga Mäeberristee läheduses (R XI), kus neid võib jälgida rööbiti jooksvate vallidena.

Kargi randvallid (i. k. 23.47) (5. joonis, R VII) Siplase ja Kargi luudestiku vahel esinevad kagus Siplase luudestiku jätkuna ühe vallina, mille taha Vänta metsavahist kagusse jääb kitsas laguun. Kargi asundi juures esineb mitu randvallharja, mis, Kargi järsakule jõudnud, viimasega rööbiti jooksevad ning sulavad pea Kargi luudestikku.

Lõopõllu randvallid (i. k. 21.34; R VIII) algavad Lõopõllu astangu kirderindel, välja kujunedes nimetatud astangu alumisest osast; olles kuhjatud Lõopõllu astangu kirderinde ette, nad jätkuvad Ingelandini, kus nad muutuvad tasaseks kruusa-alaks, mida kirdes piirab kuni 20° kallakuga ja 3—4 m kõrgune astang. Oma tüüpilisel esinemisalal on nad kuni 25° :se edelanõlvaga ja vaevalt 5° :se kirdenõlvaga, kusjuures edelasse jääv jalam on rühksavine ja randvallidest takistatud drenaaži tõttu vesine, kuna kirdesse jääv jalam on kruusase alusega.

Koltsi randvallid (i. k. 23.47; R IX) algavad juba Ingelandi kohal Lõopõllu astangu ees ning kagusse suundudes on Lõopõllu astangu tähistatud rannajoone jätkuks. Iseloomulikult esinevad nad Ingelandist kagusse metsas, kus võib jälgida mitut rööbiti jooksvat, põhjakirdesse laskuvat valli, mille jalami moodustab soine tasandik. Randvallid kagus kaovad Viieristi luudestiku taga levivasse liivikusse, kuid nähtuvad, kuigi väga ebamääraselt, uuesti Koltsi nõo lääneveerul, kus valli nõlvade kallak on vaid 15° — 5° . Neid randvalle võib jälgida kagusse kuni Kaavi külla pöörduva teeni.

Palju selgejoonelisemalt esilekerkivad on Viieristi randvallid (i. k. 23.47; R X) Viieristi luudestiku alttuulejalamil ida pool maanteed. Siinsete randvallide kõrgus on kuni 1 m, laius 13 m, nõlvade kallakus 10° — 15° . Nad omavad põhjast 40° ida suuna ning lõikuvad peagu täisnurkselt Viieristi luudestiku alttuuleveeruga, olles seega osaliselt maetud tuiskliiva alla.

Tuiskliiva-alad. Tuiskliiva luudestiku ja liivikute näol leidub Sõrves suuremas ulatuses keskkõrgendiku läänerindel (L I—IX). See tuiskliiva-ala liigestub omakorda järgmiselt, alates kagust: Hänga luudestik ja liivik (L IX), Siplase (L VIII), Mõisaküla (L I) ja Kargi luudestik (L II), Kaunispä luudestik (L III) ja liivik (L IV) ning Ranna-Kaunispä luudestik (L VI) ja Rahuste liivik (L VII). Eraldi seisvaid tuiskliiva-alasid on Sõrves veel Viieristi luudestik (L X) keskkõrgendiku kirderindel ning vähemad liivikud Kaavis (L XIII), Karustes (L XII), Tärjus (L XI) ja Ulas (L V).

Piirjoonilt selgeim ja väljakujunemiselt iseloomustavaim luudestik Sõrves on Mõisaküla luudestik (L I), mis liivikuna algab Iide—Mõisaküla vahelisest künniseist põhja pool ning 100—300 m laiuse vöötmena kulgeb põhjaloo suunas ligemale Kargi asundini, kus ta lõpeb randvallidena. Luudestiku lõunaosa (L I a.) Siplase ojani on madal luudestik, mis kagusse jääva tasandikuga piirdub 15° :lise, 3—4 m kõrguse nõlvaga, loodesse aga madaldub aeglaselt ja rahutult, osalt moodustades liiviku (põldude all). Luudestiku lagi on võrdlemisi tasane, teda kattev muru, eriti oja lähedal, on liiklemise läbi (teed,

karjatamine) suurtel aladel rikutud, mille tulemusena esineb kohati liikuva tuiskliiva alasid k a d a k a k u h i k u t e g a, kuna siit liiva on kuhjunud luidestiku loodepiiri edela- ja kirdetiibadele 2—3 m kõrguste, 15—20⁰-kallakuliste nõlvadega t a r a l u i d e t e k s. Mõisaküla luidestiku põhjaosa (L I c) Karu taludest alates sarnaneb üldjoontes luidestiku lõunaosaga. Ala lõunapiiril võib jälgida veel luidestiku keskosa luitevalli jätkumist, mis siin aga on tugevasti rikutud. Luidestikul kulgevast teest põhja poole esinevad 4—5 m kõrgused üksikluided, mis annavad põhja suunas ruumi aiva lamenduvale ja madalduvale vallile, mille koostis muutub lõpuks kruusaliivaseks. Alal leidub samuti liikuvat tuiskliiva, kadakakuhikuid ja eriti iseloomustavalt taraluideid.

Siplase oja ja Karu talude vahemikus (L I b) on Mõisaküla luidestiku tüüpiline osa. Ala idapiiril esineb kaks lainja ja murdjoonelise harjaga, põhjakirde- (N 20⁰ O—N 10⁰ O) suunalist luitevalli, mis moodustuvad idakirdesse (N 70⁰ O—N 60⁰ O) liikunud luidetest, mille pealtnuulenõlva kallak ala lõunaosas on 20⁰—25⁰, põhjaosas 15⁰—20⁰, altnuulenõlva kallak vastavalt 30⁰ resp. 35⁰. Luidete kõrgus on ala lõunaosas 6 m, ala põhjaosas 8 m. Luidete altnuulejalam on täiesti tasane sooheinamaa. Nende luitevallide pealtnuule aeglaselt läände madalduval, kuni 200 m laiusel jalamil esineb 2—3 samuti suunatud

Andmeid Lääne-Sõrve luitealade kohta.

Lääne-Sõrve luidestikke	Luitevallide suund	Luidete liikumis-suund	Luidete kõrgus m	Pealtnuule-	Altnuule-	Pealtnuulejala iseline kõrgus m
				nõlvade	kallak	
Mõisaküla luidestiku idavalli lõunatiib	põhjakirdesse	idakirdesse	6	20 ⁰ —25 ⁰	30 ⁰	16.00
Mõisaküla luidestiku idavalli põhjatiib	"	"	8	15 ⁰ —20 ⁰	35 ⁰	
Mõisaküla luidestiku läänevallid (2—3)	"	"	1—3			16.00
Kargi luidestik	kirdesse	"	4—12	15 ⁰ —20 ⁰	35 ⁰	23.47—25.61
Kaunispä luidestiku idavalli lõunatiib	põhja	"	p. 13 a. 6	15 ⁰	30 ⁰	15.44
Kaunispä luidestiku idavalli loodetiib	loodesse	"	4—6			
Ranna-Kaunispä luidestiku idavalli lõunatiib	põhja	"	10—16	20 ⁰	35 ⁰	11.0
Ranna-Kaunispä luidestiku idavalli põhjatiib	"	"	3—4			
Ranna-Kaunispä luidestiku läänevall	"	"	6			
Hänga luidestiku loodetiib			6—7	15 ⁰	30 ⁰	21.34
" " kagutiib			10			
Siplase luidestik		kirdesse	7—8	15 ⁰ —20 ⁰	30 ⁰ —35 ⁰	21.34

1—3 m kõrgust luitevalli, mis moodustunud samas suunas liikunud luiteist. Nii suurte kui ka väikeste luitevallide jala kõrguseks tuleb lugeda ca 16 m. Madalate luitevallide piiriks läände on luitevallidest noorem astang (k. — 2, \sphericalangle 20°, i. k. — 14.94).

Kargi järsaku lael asuv kitsas, idasse kumer Kargi luide-stik (i. k. 23.47—25.61), mis (5. joonis, L II) edelas välja kasvab Kargi randvallidest (R VII), alul 6—8 m kõrguste ja 30° nõlvadega seljakutena esineb, kuid muutub varsti lainjaks, murdjooneliseks luitevalliks, omades selgeima ja suursugusema ilme 36.27-m:se triangu-latsioonipunkti juures ühel üle 12 m suhtelise kõrgusega luitel. Siit-peale algab luide-stiku madaldumine ja korrapäratumaks muutumine: 300 m luide-stikku läbivast maanteest põhja pool lõpeb ta terava piiriga.

Kaunispä luide-stik (5. joonis, L III) algab Kaunispä ojast lõunasse jääva, jändrikkude mändidega ja kadakatega kaetud, väikeste liivakuhjatistega ülekülvatud liivikuna. Põhja pool oja annab viimane ruumi Kaunispä luide-stiku tüüpilisele osale, mis 0.5 km laiuse-lt ja 1 km pikkuselt kulgeb alul otse põhja, siis aga loodesse. Luide-stik algab idapiiril murdjoonelise luitevalliga, mis lõunatiival on selge-joonelisem ja kõrgem, loodetiival aga korrapäratum ja madalam. Lõu-natiival on luide- te pealttuulenõlva kõrgus 13 m, alttuulenõlva kõrgus ainult 6 m, mis tingitud sellest, et luited on roninud Kargi astangule (vt. seda). Loodetiival on luide- te kõrgus 4—6 m. Kui lõunatiival luitevall pea sirgjooneliselt lõikub tasase jalamiga, siis loodetiival on piirjoon jalamiga sopistunud jalamil leiduvate madalate, pealmistest ettejäudnud luide- te esinemise tõttu. Sellest pealuitevallist (III. tab., 7. joon.) läände jäävad kaks madalamat (i. k. 11.59) luitevalli, mis samuti on selgejoonelisemalt kujunenud lõunatiival. Luitevallidest lään-de jääb tasane liivik, mille lääneserval leidub üksikuid väikesi luide- te ja ka liikuvat tuiskliiva. Luide-stiku käänu kohal eraldub luide-stiku alttuuleküljelt kirdesse suunduv liivakast kruusast koosnev randvall-vööde, mis kohati on liiviku iseloomuga.

Luide-stikust loodesse levib laialdane Kaunispä liivik, mille tüüpiline osa levib Kaunispä astangu lael (5. joonis, L IV; IV tab., 8. joon.). Liivik on osalt põllustatud, osalt aga kadakatega kaetud, liik-lemisest rikutud tuiskava liiva laikudega ja väikeste liivakuhjatistega (osalt taraluited). Siin olgu mainitud ka Ula liivik (L V), mis jääb Kaunispä liivikust kirdesse, olles viimasega seotud liiva-aluspõhjalise alaga. Ula liivik on põllustatud, ja kui siin ei ole liiva suuremat liikumist, siis see on nähtavasti tingitud ala ümbritsevaist metsist, mis tuulil ei võimalda mõjule pääseda.

Lõuna pool väikest oja Ranna-Kaunispä astangu laval esineb nõrk luitevall, millega algab Ranna-Kaunispä luide-stik, mis suundub siit 1.5 km pikkuselt ja kuni 300 m laiuse ribana põhja, jää-des 100—200 m kaugusele praegusest rannajoonest, kuna põhjaosa jät-kub Rahuste liivikuna (5. joonis, L VI). Luide-stiku selgroo moodustab idapiiri tähistav tugevasti looklev suurejooneline luitevall, mille suurim kõrgus on kahest luitest moodustunud kaarjal Tigadumäel — 16 m, mis on üldse suurim Sõrve luide- te suhteline kõrgus.

Kuni 150 m laiuse tasandikuga nimetatud luitevallist eraldatult esineb lääne pool teine kuni 6 m kõrgune luitevall, mis oja lähedal hargneb idapoolsest luitevallist ning mille jälgimine on võimalik luidestiku põhjatippu. Luidete pealttuulenõlva on osaliselt hävitanud Kaunisnä astang (vt. eespool), kohati astang on kinni varisenud ning selle tõttu luidete pealttuulenõlv näib erakordselt kõrgena = luite kõrgus + astangu kõrgus. Luidestiku alttuulejalam on liivikulise iseloomuga, millel kohati lahtist liiva ja taraluiteid (Toomuse ümbruses). Luidestikust põhja poole jääval Ra h u s t e liivikul (L VII) on samuti suuri alasid liikuvat tuiskliiva ja väikesi luitekujatise. Liiviku kirdetipus, põllu ja puisniidu piiril esineb kuni 4 m kõrgune luitevall, mille edelaotsast kagusse esineb omaette seisev liivakujatiste rühm.

Hänga luidestik (L IX) Kagu-Sõrve järsaku ja Siplase randvallide vahel moodustub peamiselt luitevallist, mis esineb kahe omavahel eraldatud tiivana. Läände jääb madalam luitevall, mille jalamiseks on Hänga küla kohal leviv liivik.

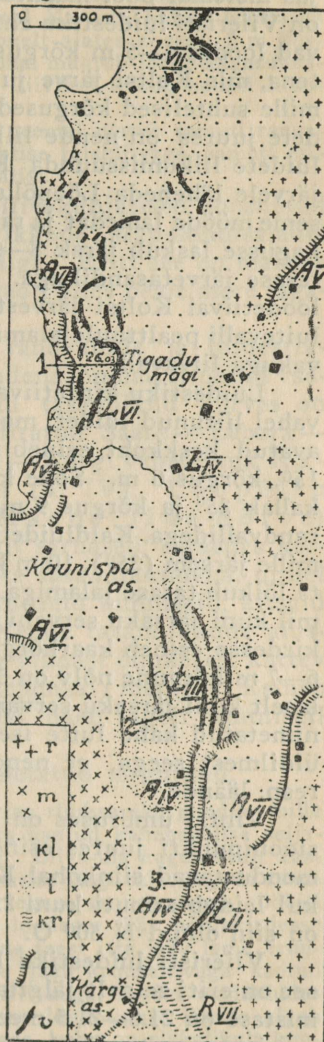
Siplase luidestik (L VIII) algab

5. joonis. Lääne - Sõrve randvallide, luidestike-liivikute ja astangute ala

Kargi asundi ja Rahuste küla vahel.

A IV — Kargi astang, A V Kaunisnä astang, A VI Ranna-Kaunisnä astang, A VIII — Lõopõllu ülemine astang, R VIII — Kargi randvallistik, L II — Kargi luidestik, L III — Kaunisnä luidestik, L IV — Kaunisnä liivik, L VI — Ranna-Kaunisnä luidestik, L VII — Rahuste liivik. Märkide seletus: r — rühksavi, m — munakaline kruus, kl — kruus ja liiv, t — tuiskliiv, kr — kruusarandvallid, a — astangud, v — luiteharjad. Nummerdatud — 1, 2, 3 — sirgjooned osutavad suundadele, mida mööda loodimised ette võetud: 1 — Ranna-Kaunisnä, 2 — Kaunisnä, 3 — Kargi (vt. 6. joonis).

(Joonisel A VII asemel peab olema A VIII).

Kargi randvallidest, kust suundub Iide küläni, pöörduv siin kagusse, ulatudes Hänga küläni, kus lõpeb madalal soisel tasandikul. Loodetiival luidestik esineb selgejoonelise luitevallina, kuna kagutiival luided on asetunud rohkem sumbiguna. Alttuulejalam moodustub tasandikust, mis osalt on madal, soine.

Kõik eespoolnimetatud luidestikud ja liivikud moodustavad pea ühtlase terviku ning nende esinemiskujus ja tekkimistingimusiski on palju ühiseid jooni. Erakuna esineb Sõrves aga Viieristi luit-

destik (L X) Sõrve kirdeosas, esinedes loodesse avatud kitsa lookena, mis algab loodes Ingelandi lähedal, suundub Koltsi järve põhjakaldani ning pöördub kirdesse, jätkudes kuni 19.84 m triangulatsioonipunktini Vintri külas. Luidestiku tüüpiline ala on Koltsi järvest põhjas mõlemal pool maanteed. Võrreldes teiste Sõrve luidestikkudega, on Viieristi luidestiku ehitus korrapäratum ja keerukam. Luited algavad loodes 4—5 m kõrguste kagusse ja idakagusse suunatud seljakutenä, mis Koltsi järve juures ühinevad murdjooneliseks luitevalliks, mille suhtelised kõrgused küünivad 12 m:ni. Loodepoolseimate luidete juures on nende liikumissuuna jälgimine raske, küll aga tabab luidete liikumissuunda Koltsi järve kohal esineva valli juures, kui järvele läheneda Lõopõllule viivalt maanteelt: kagusse liikudes tõuseme mööda lamedat ja rahutut pealtnuulenõlva luidete harjale, millelt kagusse laskub järsk 8—9 m kõrgune altnuulenõlv, lõikudes teravalt tasase järvetasandikuga. Vähemaid liivakuhjatisi esineb luidestiku loodetiival Koltsi järvest loodesse luitevalli taga. Pea samal kohal luitevalli pealtnuulejalamil esineb üksik idast läände suunatud 15° nõlvakuga liivavall.

Luidestiku kirdetiival, maanteest kagusse esineb paar suurt, omavahel liitunud luidet, moodustades kagusse kumera kaare. Loodesse avatud keskkohal esineb süvendunud tuulevaondina, mille kallak on 15°, kõrgus 6 m. Selle kaldluite altnuulenõlv on suunatud kagusse, kallak 35° ja kõrgus 9 m; ta jalami moodustab tasandik väheldaste randvallidega. Kaldluidetele järgneb teine läänest itta suunatud luide, mille järsem (35°), 10 m kõrgune nõlv on suunatud põhjakirdesse, kus ta lõikub tasase jalamiga. Luite lõunanõlv on lamedam ning selle jalamil kuni järsaku servani esineb 4—5 m kõrgusi seljakuid. Veel enam kirdesse esineb kaarkõrgendik, mille loodesse ja edelasse pöördnud 6—7 m kõrgune nõlv on 30° kallakuga, kuna vastasnõlv madaldub aeglaselt kuni järsaku servani. Järsema nõlva jalam on tasane. Viimatinimetatud kahe luite iseloom on täiesti erinev Viieristi luidestiku üldilmest seega, et nende liikumissuund näib olevat loodesse resp. läände.

Vintri ümbruses on luidestik muutunud liivikuks. Triangulatsioonipunkti juures esineb üksikuid kuni 4 m kõrgusi luiteid, mis moodustavad siinkohal Kagu-Sõrve järsaku. Nende ees levival liivikul leidub samuti kuni 2.5 m kõrgusi luiteid. Liiva liikumissuunaks on siin olnud N 50° O.

Viieristi luidestiku lamami moodustab vanem rannakruus, nagu see on eriti selgelt jälgitav Viieristi kruusaaugus. Luidestiku kuhjumistase on 21.0—21.5 meetrit, seega madalam Lõopõllu astangu kujunemistasemest. Veel madalama kujunemistasemega (19—20 m) on luidestiku kagutiiva loodepiiril esinevad (kaarkõrgendikust loodesse jäävad), osalt randvallise ehitusega 4—5 m kõrgused ja 15° nõlvakuga liivaseljakud. Osa Vintri kohal leiduvaist kuhjatisist on veelgi madalama kujunemistasemega.

Viieristi luidestikku kuhjavaid tuuli oli valitsevalt loodetuul, loodetiival aga osaliselt kirdetuul.

Türju liivik (L XI) algab rannal Türju ja Ohesaare randvallistikkude vahel 0.5 km laiuselt ning kulgeb kirdesse Torgu randvallistikuni. Kagus liiviku piir jookseb piki Türju rühksaviseljaku põhjanõlva, loodes liivik küla kohal võrsub välja Ohesaare randvallistikust. Küla kohal liivikust osa on liikuva tuiskliivaga. Siin esineb ka lamedaid künniseid, mis kirdes ja kagus liiviku lääneosa teravalt eraldavad järsu nõlvaga liiviku idaosast.

Karuste liivik (L XII) asetseb rannal Karuste külast läänes ja Nigunina neemest kagus. Liivik kerkib rannajoonelt alates kiiresti 2 m kõrguseni ning omab lameda lae, mis kirdes, talude kohal muutub loode-kagusuunaliseks liitevalliks järsu nõlvaga (20°) kirdesse. Liivikul leidub kohati liikuvat tuiskliiva.

Kaavi liivik (L XIII) samanimelisel neemel ulatub samuti rannajooneni. Siin on suured alad liivikust kaetud lahtise tuiskliivaga, samuti esineb siin, eriti liiviku lääneosas, väikesi liivakuhjatisi.

Kõigil luidestikel luited ja väiksemad liivakuhjatiseid koosnevad heledast tuiskliivast. Liivikuil ja luidestikkude ärapuhumisaladel nähtub sageli mereliiva vähese kruusalisandiga. Eriti see on maksev liivikute kohta; seega on viimased enamalt jaolt alles peale mere taganemist omandanud tuiskliiva-ala iseloomu.

Tasandikud asetsevad astangute, randvallide ja luidestikkude vahel; kus nad esinevad väiksemate aladena, on nad liidetud vastavate vormide esinemisaladesse. Suuremad tasandikud Sõrves on järgmised: Suureveere (T I), mis piiratud Sääre — Läbara — Türju kolmnurgast, Jäma ja (T II) Torgu — Kargi vahemikus, Rahuste (T III), Keskkõrgendiku (T IV), Lõopõllu (T V), Lõpe (T VI) ja Vintri-Mäebe (Ida-Sõrve) (T VII). Neist on kolm esimest iseloomult sarnased, esinedes kergelt lainjate, aeglaselt maa suunas kerkivate tasandikkudena, millel kohati ja ainult piiratud ulatuses leidub lamedaid künniseid, kitsaid randvallide harju ja madalaid astanguid. Nende tasandikkude aluspinna moodustab peamiselt rühksavi või aga viimast õhukeselt kattev munakaline kruus, kohati ka (Suureveere karjamaal) mereliiv. Esineb rohkeid rändrahnede, nende erilisi kuhjumisi näeb sageli künniseil (IV. tab., 9. joon.).

Väikevormest sellel tasandikul olgu nimetatud järgmised.

Tammuna üksikõuede juures esineb kaarjas rühksavikõrgendik, mille loodetiib munakalise kruusa ja rändkivide külviiga kaetud kaheharulise seljakuna, edelasse ühinedes, laskub tasasele liiva-alale. Liiva-ala kaguservalt kasvab välja kirdesuunas kulgev künnis, mida tema koostise järgi tuleb lugeda randvalliks. Nigunina kohal leidub väheldasi, praeguse rannajoonega rööbiti jooksvaid randvalle. Randvall on ka Tammunast loodesse jääv põhjakirdesse kulgev künnis, mille jätkuna esineb Türju-Tammuna teest itta jääv lame kruusane künnis. Tammuna küla kohal teest kirdesse jääb kruusalivaga kaetud rühksavine künnis, mis kagus seoses on Karuste liivikuga, loodes madaldudes markeeritud rändrahnude külviiga jalamil. Künnise loodetipust läände algab rühksavine astang 1.5 m kõrguse ja 15° põhjanõlvaga, kuhu on rikkalikult kuhjunud rändrahnede. Madalad rühksavise tuumaga edela-kirde suunalised künnised on ka Laasma ja Selgandi. Rühksavikünniseid leidub ka Jäma ja tasandikul: nii Iide ja Mõisaküla vahel, tasandikul Mõisaküla ja Siplase luidestike vahel ja Mõisaküla luidestiku läänejalamil Mõisakülalt Ohesaarde viiva tee kohal. Need künnised on kõik kaunis madalad ja lamedad ning kaetud õhema või paksema munakalise kruusa korruga. Suurim nende seas on Kargi künnis, mis algab rannal ning küünib Kargi järsakuni. Sellest künnisest lõunasse jääb teine, ent lühem. Mõlemad moodustuvad rühksavist, mida katab munakaline

kruus. Ka Rahuste tasandikul loode pool külavahelist teed esineb väikesi rühksavikünniseid.

Nende Lääne-Sõrve tasandikkude rand on välja kujunenud kahe-
suguselt. Seal, kus tasandik moodustub rühksavist ja on väga väi-
kese tõusuga, esineb rühksavine madalrand, mille iseloo-
muliseks jooneks on rannajoone äärmine lõhestus. Tasandiku kerge
lainjuse ja märkamatu tõusu tõttu ulatuvad madalast rannaveest välja
juhusliku piirjoonega laiukesed, rannaribal aga esineb sageli merest
täielikult eraldunud laiul väikesi laguune. Seda vee ja maa korrasta-
matut piiri süvendavad omakorda suuri hulgi esinevad rändrahnud.
Taimestik kohati puudub ning siis paljandub rühksavi, veidi kõr-
gematel kohtadel vaevalt mõõdetav munakaline kruus või liiv. Tüü-
piliselt esineb see rand Karuste ümbruses (VI. tab., 14. joon.). Niipea
kui tasandiku tõus muutub kiiremaks ja rühksavi katva munakalise
kruusa түsedus suureneb, muutub rand sirgjoonsemaks, kuid ikkagi
püsib sopilisenä; rand on kitsam, rändkive vähem, taimkate pea erand-
ditult ulatub veepiirini. See on munakalise kruusa madal-
rand, mis eelmisega rea üleminekutega seotud ning omakorda ülemi-
nekuid omab kliburandvallrannale. Selline rand esineb harilikult vähe-
mate rannakuhjatiste jalamil. Tüüpiliselt esineb see rand Türjul.
Mõlemad rannad leiduvad ainult Lääne-Sõrves (vt. levimine geoloogi-
lisel kaardil).

Rühksavitasandikud on ka Keskkõrgendiku ja Lõopõllu omad, mis mõle-
mad metsastatud ning seega nende iseloom, mis üldiselt sarnane Lääne-Sõrve
tasandikkude iseloomuga, enam varjatud. Rühksavitasandikke leidub Edela-
Sõrve randvallistikust kirdesse ja Mõisaküla luigestikust idasse.

Ida-Sõrve tasandik erineb senivaadelduist märgatavalt; ta on
rahulikum, ja kui esinebki lainjus, siis korrapärane: siin-seal võib
jälgeda lamedaid valle ja kiirema tõusuga ribasid, mis on rööpsed prae-
gusele rannajoonele ning endast kujutavad mere voolimisvorme. Ta-
sandiku tõus maa suunas on ühtlasem. Kohati aga astangute tõttu
ilmnevad järsud hüpped. Tasandiku aluspinna moodustab kuni 0.5
m түseduseni esinev mereliiv, mis katab sügavamal lamavat rühksavi.
Viimane avaneb kitsa ribana rannal ainult paaris kohas (vt. geoloogi-
giline kaart). Rändrahned leidub tasandikul vaid üksikuid. Tasan-
diku rand seal, kus paljandub rühksavi, on aeglase tõusuga, mitme-
kümne meetri laiuse rannaribaga, mis on kuni veepiirideni taimestu-
nud. Rannajoon on sätbuline ja sopiline. Rändrahned näeb vaid üksi-
kuid, rannaribale on kuhjunud adrut. Madalas rannameres kasvab
kohati kas kõrkjas või pilliroog. Tüüpiliselt esineb see rühksa-
vaine madalrand Kaimri kohal (VI. tab., 15. joon.). Seal, kus
rühksavi katab mereliiv, muutub rand märgatavalt. Võrdlemisi sirge
rannajoone ja taimkattega kaetud tasandiku vahele jääb 5⁰—15⁰ kalla-
kuga ja 5—15 m laiune liivane rannariba, mille laiuse ja kallakus sõl-
tub tasandiku kõrgusest veepiirist. Rändrahned on vaid üksikuid.
Tüüpiliselt esineb see liivane madalrand Kaavi maaninast kir-
desse (VI. tab., 16. joon.). Ta näitab üleminekut kruusarandvall-ran-
naks ja ka rühksaviseks madalrannaks. Mõlemad kirjeldatud rannaku-

jud esinevad ainult Ida-Sõrves, mille hulka kuulub ka Lõpe lahe liivase aluspõhjaga tasandik (vt. geoloogiline kaart).

Sõrve pinnavormide tekkelugu. Loode-Euroopa mannerjää kandis Sõrvesse suurel hulgal sortimata rühksavi, kuhjates viimast suures paksuses loode-kagu telge pidi praeguse Sõrve keskkõrgendiku kohale; kohati aga, nagu Ohesaare ja Loode randvallistik, rühksavi paksus oli väga väike. Näib võimalik olnuvat, et mannerjää kord juba mahajäetud rühksavi ühel uuel pealetungil kagusse osalt ümber voolis, sealjuures keskkõrgendiku kirderinnet muutes järsemalt piiratuks, edelarindele aga kuhjates lamedaid edelast kirdesse kulgevaid rühksavist koosnevaid künniseid. Ühtlasi näib Lääne-Sõrves esinev suur rändrahnude küllus olevat tingitud sellest, et siia neid mannerjääst rohkem maha jäi kui Ida-Sõrvesse. Kas Sõrvesse kuhjus ka mannerjää sulaveest kuhjatud kruusa- ja liivalasusid, sellele on nüüd raske vastata, kuna hilisemad Sõrve geoloogilist ilmet muutvad jõud on suures ulatuses läbi viinud ümberehitusi. Kui mitte arvestada väheldasi viirsavi leiukohti, siis praegu Sõrves ei näi olevat kuski esialgseid mannerjää sulavete kuhjumisi. Kuid võimatu ei ole, et osa Sõrve randvallide ja luidete ehitusainesest on ümberkuhjatud mannerjää sulavete lasud.

Peale mannerjää taganemist Sõrve osutus merest kaetuks ning esimesed osad kerkisid üle merepinna enne *Ancylus*-aega, s.o. ligemale 8000 a. e. Kr. Kui suures ulatuses Sõrve vee alt välja ulatus, selle kohta puuduvad andmed. Ent *Ancylus*-aegne mererünnak, mis oma haripunktile jõudis 7500—7000 a. e. Kr., on oma jäljed Sõrvesse jätnud astangute ja randvallide näol; selleaegne rand Kagu-Sõrves on praegusest merepinnast 20—21 m kõrgusel, Loode-Sõrves aga 23—24 m kõrgusel, kuna sellest pinnast kõrgemad alad moodustasid *Ancylus*-järves Sõrve saare. Viimase randa moodustasid järgmised eespoolkirjeldatud Sõrve vanad rannamoodustised (klambrites rannamoodustise isobaaspind kõrgusjoone piirides, kursiiviga profiili tähistus ja sellel mõõdetud isobaaspinna kõrgus, vt. 6. joonis; profiilide numeratsioon vt. sama joonis): Lõopõllu astang (23.47—25.61, IV, 23.13 resp. 25.05, VI, 23.35 resp. 24.21), Kargi luidestik (23.47—25.61, III, 24.27), Kargi randvallistik (23.47), Siplase luidestik (21.34), Siplase astang (19.20—21.34), Hänga luidestik (21.34), Kagu-Sõrve astangu ülemine osa Hänga kohal (21.34), astangu peajärsaku lael Mäebe juures (19.20—21.34, VII, 20.32, V, 20.52), astang peajärsaku lael Mässa juures (21.34), Viieristi randvallistik (23.47), Koltsi randvallistik (23.47). Sõrve saare edelaosas *Ancylus*-ajal oli suuri laguune-järvi: praeguse Siplase raba kohal, Siplase luidestikust kirdesse jääval madalikul, arvatavasti ka Siplase astangu ees olev tasandik. Koltsi nõgu moodustas lahe, kuna siis veel Viieristi luided ei olnud ummistanud nõo põhjaotsa. Viieristi luided (21.34), samuti ka Lõopõllu randvallistik (21.34) tekkisid juba *Ancylus*-järve taganemisel.

Missuguses ulatuses peale *Ancylus*-aegset mererünnakut Sõrve uuesti üle veepiiri kerkis, selle kohta puuduvad jällegi andmed. Küll aga leidub Sõrves paljudes kohtades väga selgeid tunnuseid me-

rerünnakust, mille haripunkt oli umbes 4000 a. e. Kr. ning mis on tuntud *Litorina*-aegsena. Sõrve suhtes peab toonitama, et siin on võimalik täheldada *Litorina*-mere rünnakut ka heastmelisena, nagu see kindlaks tehtud mujal Läänemere rannikuil. Nimetan *Litorina*-aja mererünnaku haripunktiga seotud moodustisi *Litorina I*-transgressiooniks, *Litorina*-aja hilisema mererünnaku moodustisi *Litorina II*-transgressiooniks; esimene vastaks Hyyppä LI, teine sama autori LII transgressioonile Karjala maakitsusel. *Litorina I*-transgressiooni rannajoon Ida-Sõrves on 14 m ümber, Lääne-Sõrves aga 15—17 m üle praeguse merepinna. Sel ajal moodustus Ida-Sõrve astang, mille murrustumine nüüd algas: Koltsi ülemine astang 13—14 m, astangu osa Torsnast edelasse (14.94 k-j., VI, 14.64), Edela-Sõrve randvallistik (14.94), Mõisaküla luideestik (ca 16 m), Kargi astang (17.07, III, 16.76, VII, 16.75), Kaunispä vanemad lited (II, 15.44) ning viimase alttuulejalamil esinevad randvallid, Lõopõllu alumine astang (17.07, IV, 15.43 resp. 15.90), võib olla ka osa Viieristi luidestiku looderinde pealttuulejalami randvallidest ja liivikust. 2—3 m allpool *Litorina I* isobaaspinna võib Sõrves leida järgmise, mitte küllalt teravalt väljakujunenud rannajoone, mille tekkimisajaks võiks lugeda *Litorina* hilisemat resp. II mererünnakut. See rannajoon on Ida-Sõrves 11—12 m ja Lääne-Sõrves 13—14 m üle praeguse merepinna. Siia kuuluvaid rannamoodustisi oleks: osa Kagu-Sõrve astangust (VIII, 12.40), Torsna astang (12.80), astangu alumine osa Hängas (12.80), astang Mõisaküla luidestikus (14.94), osa Kargi astangust (14.94, III, 14.06, VIII, 13.22), Vintri randvallistik (14.94). Need rannamoodustised on tekkinud arvatavasti 2000 a. e. Kr.

Järgmine selge mererünnaku rannajoon on Ida-Sõrves 9—10 m, Lääne-Sõrves aga 11—12 m üle praeguse merepinna, kuid ka seda markerivaid rannamoodustisi on vaid väga katkendlikult: tol ajal arvatavasti lõppes Ida-Sõrve astangu moodustumine (alumine astang Koltsi juures (8.53, VIII, 10.19, V, 10.53), Kargi eelastang (III, 11.90), Kaunispä nooremad lited (II, 11.59), Kaunispä astang (12.80), Ranna-Kaunispä vanemad lited (I, 11.90). Nende tekkimise põhjustas arvatavasti kiviaja viimne mererünnak (Hyyppä TII rannajoon Karjala maakitsusel) umbes 1000 a. e. Kr.

Võrdlemisi hästi on jälgitavad ka rannamoodustised, mis Ida-Sõrves on 5.5—6.5 m, Lääne-Sõrves 7—8 m üle praeguse merepinna: osa Mäebe astangust (6.40, III, 6.53, VIII, 5.15), osa Ida-Sõrve randvallistiku loodetiivist (6.40), Ranna-Kaunispä nooremad lited (I, 7.91 resp. 7.17). Siin on tegemist tõenäoliselt Kr. s. paigu aset leidnud rauaaja mererünnakuga (= Hyyppä TII rannajoon Karjala maakitsusel).

Osa Sõrve rannamoodustisist jääb veelgi madalamale, umbes 4—5 m praegusest merepinnast kõrgemal: osa Mäebe astangust (4.27, VIII, 4.51, III, 5.44), Ohesaare astang (VII, 4.31), osa Maantee randvalle (4.27), Ranna-Kaunispä astangu kagutiib (4.27).

Rannamoodustiste kujunemine jätkub Sõrves praegugi ning on küllalt näiteid ka Sõrves, et üht pinnavormilist tervikut moodustav

rannamoodustis võib pidevalt kujuneda kauema aja vältel. Sellepärast ei saa muidugi veel igat rannamoodustist võtta kui kindla ajaga seotud mererünnaku tulemust, vaid, nagu selgus eespool, kui on ala aluspõhja ja reljeefi iseloom sobiv mere murrustavaks või kuhjavaks tegevuseks, siis see võib toime tulla ka mere taganemise ajal.

See Sõrve rannamoodustiste tekkimisaja hinnang ei saa muidugi olla lõplik, sest senised uurimised Sõrves ei ole veel küllalt viimistletud. Nii on liig puudulikud andmed seletuse saamiseks, miks Sõrve *Ancylus*-moodustised esinevad kahe astmena.

VEED. Sõrvet piirab kitsast kirdepiiri arvestamata meri, mis ranna läheduses aeglaselt sügavneb. Ida-Sõrve piirides rannalähedase mere põhi on liivane või kruusane väheste rändrahnudega, Lääne-Sõrves aga kohati lubjakivine, suuremalt jaolt aga kaetud munakalise kruusaga. Siis e v e t e s t Sõrve on vaene. Sõrve keskkõrgendikku kirdes ja kagus piiravaist astanguist voolavad välja rohked, kuid väikesed allikad, millest huvitavamad on Koltsi nõo piirides leiduvad, kuna nad toituvad peamiselt Koltsi nõoku kogunevast veest. Allikad on seega Sõrve keskkõrgendikult Ida-Sõrvesse valguva vee ärakujuhtijaiks — Ida-Sõrve tasandikule, mis selle tõttu on suurtel aladel vesine. Vee äravoolu siit võimaldavad viimasel ajal kaevatud kraavid. Sõrves leiduvad nimetamisväärsed ojad esinevad Lääne-Sõrves ning nad kannavad Läänemerre keskkõrgendiku lääneosa veed. Suurem oja on Siplase oja, mis algab samanimelisest järvest (nüüd kuivaks lastud), läbib Soodevahe randvallid, Siplase ja Mõisaküla luidestiku ning suubub Jämaja juures merre. Oja on hiljuti süvendatud ja õgvendatud. Väike Kaunispä oja algab Kargi luidestiku alttuulejalamil, moodustab puhanduse Kargi järsakus Kaunispä luidestiku lõunapiiril ning Ranna-Kaunispä luidestiku lõunapiiril suubub merre. Lõpe lahte voolab Lõopõllu tasandikult algav Lõpe oja. Ojad on kõik kitsad, madalad ja veevaesed. Suuremaks magistraaliks tuleb nimetada magistraali, mis läbib Suureveere tasandiku kaguosa ja suubub merre Sõrve külast läänes.

Seisvaid veekogusid Sõrves on neli. Neist L o o d e järvik Loode randvallistiku taga ja J ä n d i järv Ohesaare randvallistiku taga on rühksavise tasandiku lamedad nõod, mis omal ajal merest eraldatud ettekujutatud randvallide poolt, nagu see eriti selgesti jälgitav on Loode järviku juures. Mõlemad on väikesed, madalad, eriti Jändi järv, viimane ühtlasi kinnikasvamisel. Siplase rabas oli veel hiljuti samanimeline järv Sõrve püsivaimaks ja suursuguseimaks järveks, nüüd aga on süvendatud Siplase oja ta veed lõplikult merre kandnud. Looduslikult ilusaim järv Sõrves on K o l t s i järv (X tab., 25. jn.) Kirde-Sõrves, kuid ühtlasi ka omapäraseim. Keskkõrgendiku randvallistiku kirdeosas esineb piklik, lõunas kitsas, põhjasuunas laienev üle 1 km pikkune moldorg, mis lõunas algab sälkورونا. Moldoru põhjaotsa on ummistanud Viieristi luidestik. Ning selle tulemusel orgu valguv vesi ei leia enesele vaba väljapääsu, vaid koguneb siia, moodustades Koltsi järve. Ainsaks järve vee kahanemisvõimaluseks on äravalgumine põhjaveena. Põuaste suvede aegu Koltsi järv valgub veest täiesti kuivaks ning muutub heinamaaks, sademeterikkamail suvedel jääb ta järveks suve läbi.

4. Inimene.

RAHVASTIK. Sõrve on suurima rahvaarvuga administratiivüksuseks Saaremaal: 1922. a. rahvalugemise andmete järgi oli faktiliseks rahvaarvuks 4028, sellest 99.4% eestlasi. Ka rahvastiku tihedus on Sõrves Saaremaa suurim — iga km² kohta tuleb 32.9 inimest. Veel teravamalt nähtub Sõrve tihe asustus, kui võrrelda põllundusega seotud elanikkude hulka — 3438 — Sõrve põllumajandusliku maaga, mida võimaldavad 1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed. Keskmiselt on Sõrves iga 100 ha põllumajandusliku maa kohta 33.8 elanikku, iga 100 ha põllu kohta aga keskmiselt 254 elanikku. Viimane arv ületab Saaremaa keskmise ligemale 2 korda, riigi keskmise koguni 3 korda. Vaatamata Sõrve väiksusele erinevad siinsed külad ja külarühmad rahvastiku tiheduselt (vt. 7. joonis).

Suure rahvastikutihedusega küli on rannakülad Karuste (31.2, 350) ja Tammuna (43.0, 321), luitekülad Hänga (43.0, 303), Iide (40.6, 301), Mõisaküla (47.0, 372) ja Soodevahe (32.2, 563) ning kirdekülad Lõopõllu (40.9, 353), Rahuste (47.5, 357), Vintri (43.5, 302) ja Ula (40.6, 300). Väikese rahvastikutihedusega küli on Kargi (22.3, 160), Lülle (22.2, 181), Ohesaare (26.0, 190), Maantee (34.0, 195), Indu (36.0, 207), Sääre (26.8, 208), Põdra (24.0, 210) ja Kaunispä (32.6, 211), seega paari erandiga külad, mis moodustuvad suurel määral asundalundeist.

Tiheda rahvastuse paratamatuks tulemuseks on väljarändamine, mis Sõrves on ajutise iseloomuga ning sellepärast ei lahenda üldrahvastuse küsimust.

Üheks ajutise väljarändamise tulemuseks on Sõrves naiste suur ülekaal. 1922. a. rahvalugemise andmeil oli Sõrves mehi 1684, naise 2344 ehk %des 41.8 ja 58.2. Kuna rahvalugemine teostus talvel, kus paljud mehed välistöilt koju olid tulnud, on naiste ülekaalu vahe võrdlemisi väike. Palju iseloomustavam pildi annavad 1929. a. andmed, mis kogutud suvel, millal mehi kõige rohkem Sõrvest ära on: mehi oli 1227 ehk 35.4%, naise aga 2211 ehk 64.6%, — seega peaaegu iga mehe kohta kaks naist. Sõrve külades, kus põllumajanduslikud eeldused on halvemad (peamiselt Edela-Sõrve rannakülad ja luitekülad), on ka naiste ülekaal suurem:

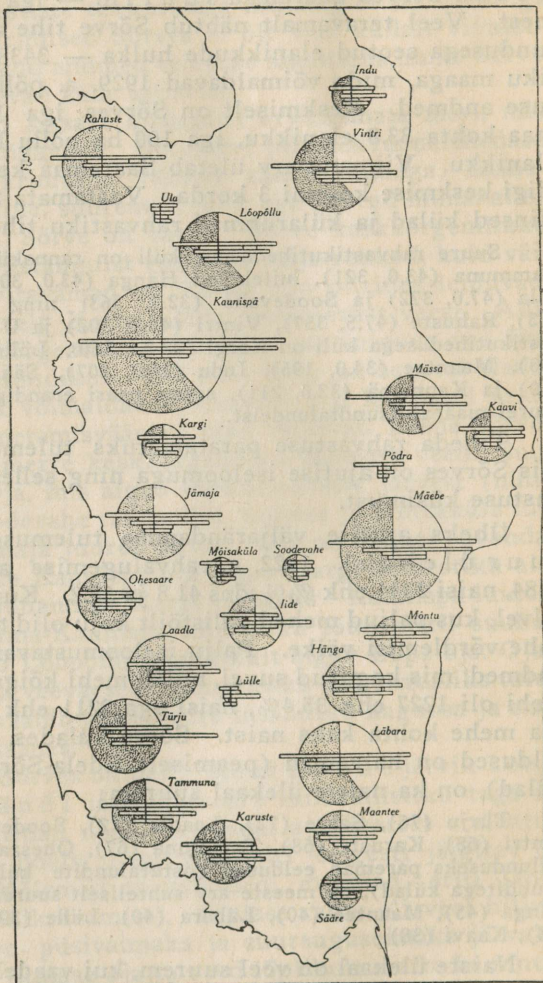
Türju (76), Sääre (72), Laadla (72), Soodevahe (70), Mõisaküla (70), Vintri (68), Karuste (68), Tammuna (67), Ohesaare (67). Külades, kus aga põllunduseks paremad eeldused (ostutalundite külad Kagu-Sõrves ja asundalunditega külad), on meeste arv suhteliselt suurem: Mässa (45), Põdra (45), Hänga (45), Maantee (40), Läbara (40), Lülle (39), Kaunispä (39), Lõopõllu (38), Kaavi (38).

Naiste ülekaal on veel suurem, kui vaadelda ainult täiskasvanute suhtarve (vt. 7. joonis). 1922. a. andmeil oli Sõrve elanikest 44.1% nooremad kui 20 aastat, mis osutab lasterohkusele Sõrves (lasterikkaid küli — Tammuna, Karuste). Kuni 20 aasta vanuseni on absoluutne ülekaal meestel. Täisealiseks saamisega algab meeste väljarändamine ning ülekaal läheb naiste kätte. 1929. a. andmeil paljudes külades täisealisi mehi (vanusega 25—50 a.) oli vaid $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{5}$ kõigist täisealisest elanikest ja seda just Lääne-Sõrve ranna- ja luitekülades:

Mõisaküla (12.5), Laadla (16.6), Türju (17.2), Iide (19.5), Ohesaare (20.4), Vintri (21.4), Sääre (21.5), Karuste (22.2). Paremates arengutingimustes olevates küldes ka täisealiste meest hulk on suurem — Mõntu (47), Maantee (36.6), Läbara (34.6), Lööpõllu (32.5), Kaunispa (31.2).

Naiste suur ülekaal on määrava tähendusega ka selles, et vallaliste naiste hulk on suhteliselt suur (56.7%), vallaliste meeste arv aga

7. joonis. Põllumajanduslikult seotud elanikke külade ja vanusastmete järgi Sõrves. Sõõride pindala vastab elanikkude hulgale küldes. Sõõri valge sektor tähendab meeste, täpitud sektor naiste hulka küldes. Tulpadega on edasi antud elanikkude vanuseline koostis, kusjuures tulpi läbivast ristjoonest vasakule jäävad tulbad tähendavad mehi, paremale jäävad tulbad aga naisi. Tulpade pikkus — ülalt alla — vastab elanikkude hulgale (mehed vasakul ja naised paremal pool ristjoont) vanusega 15. a., 16—25 a., 26—50 a., 51—60 a. ja 61 a. ning vanemad.

vastupidiselt väike (43.3%). Sõrve väljarändamise omapärasus põhjustab lesknaiste suhteliselt suure hulga (88.4%).

Tõuliste elementide järgi Sõrve elanikud on peamiselt idast tulnud soome sugu rahvaste järeltulijad, kelle juures võib jälgida peamiselt kahe tõu segunemist: ülekaalus on idabalti tõug (tüüpiliselt esineb Poolas, P.-Saksamaal), kuna põhjatõu (tüüpiliselt esineb Rootsis) elemendid on tagasihoidlikumad. Üldise iseloomustuse jär-

gi on Sõrve elanikud pikakasvulised, mehed keskmiselt 172.5 cm, naised keskmiselt 160.3 cm. Ida-Sõrve elanikud on üldiselt pikakasvulisemad (Läbara, Lülle, Iide) kui Loode-Sõrve elanikud (Kainispä, Türju, Laadla, Hänga). Pea vormilt on sõrulased keskpäased, kusjuures Lääne-Sõrve elanikud on enamikus pikapeased, Hängas aga pikemaapeased puuduvad täiesti. Näo vormilt on sõrulased kitsanäosed. Ka siin on ühed kitsamanäosed ja osa laiemanäoseid, viimaseid eriti Hängas. Silma värvuselt on Sõrves valitsevad helesilmased (68.0%), siis „ussisilmased“ (13.6%) (kollase ja roheka varjundiga), kirjusilmased (10%) (pruuni varjundiga) ja pruunisilmased (8%). Viimaseid leidub rohkesti Jämajas, Lõopõllul, Läbaras, Kaavis ja viimastest kirdesse. Juuste värvuselt on Sõrves kõige rohkem pruune (37.9%), siis helepruune (23.6%), blondiine (22%) ja kõige vähem brunette (16.5%). Kuid koos pruunijuukselistega on tumeda juustevärvusega elanikke Sõrves väga palju, eriti Läbaras, samuti ka Kaavis, Mäebel, Laadlas.

ASULASTIK. Sõrve asustamine on tihedalt seotud Sõrve geoloogilise ehitusega. Täiesti asustamata on Sõrve keskkõrgendik, Lõopõllu tasandik, harvalt asustatud Suureveere ja Jämaja tasandikud; ainult väike Rahuste tasandik on tihedamini asustatud. Tasandikest on asustatud ainult vähemtasase pinnamoega osad: künnised, randvallide alad, liivikud (Karuste, Tammuna). Samuti väheasustatud on Keskkõrgendiku randvallistik Mäebest ja Koltsist loodesse ja Hängast põhja. Ida-Sõrve tasandiku asustamine on juba märgatavalt suurem, kuid kõige tihedamini on asustatud randvallistikud, eriti Lääne-Sõrves. Üksikute õuede paigutamisel asustatud aladele on määrava tähendusega olnud samuti geoloogilised eeldused, — randvallidel õued asetuvad kitsa asumisala tõttu rohkem või vähem kokkukuhjatud ridadena või reastikkudena, kuna tasandikel õuede asetus on hajus. Samuti on suuresti mõjutanud õuede paigutamist maaomandustingimused: külades, kus valitsevad lapitalundid (peamiselt Lääne-Sõrves) on õued koondunud tihedamaks üksuseks, kuna seal, kus suuremal hulgal esineb krunditud talundeid (Ida-Sõrve), on õued rajatud võimalikult omale krundile ning seega õuerühmad laialipillatamad. Neist mõjustusist tingitult võib külatüüpide suhtes Sõrvet jagada Lääne-Sõrveks ja Ida-Sõrveks. Lääne-Sõrves iseloomulikuks külatüübiks on tänavküla, nagu ta tüüpiliselt esineb Laadlas; juba siin võib tähele panna, et õued koonduvad ka küla läbivate teiste teede äärde, mida eriti hästi võib jälgida Türjus ja Ohesaares, — siin on siis tegemist tänavastikküla-ga. Viimaste juures võib tänavate ristlemisel küla keskel leida väljakuid, nagu see selgesti esineb Säarel, Jämajas ja Lülles. Neil väljakuil harilikult leiduvad küla pukktuulikud. Tänavastikkülana tuleb vaadelda ka Tammuna küla, millel on küll juba sumbküla iseloomu. Sumbkeskega hajaküli on Karuste ja Rahuste. Tänavastikküladest idasse jäävad sumbkeskega ridakülad (Maantee, Läbara, Hänga, Mäebe ja Mõisaküla), samuti ka tänavküla keskega ridakülad Iide ja Soodevahe. Ida-Sõrvele iseloomulikud on aga hajakülad kaldu-

vusega kujuneda kas ühe- või mitmeteljeliseks rida küllaks (Kaavi, Mässa, Vintri, Kaunispä, Lööpõllu ja Ula). Täiesti hajaküladena tuleb märkida Kargi, Põdra ja Mõntu asundeid. Samuti leidub teistegi külade juures, kus rohkem asundtalundeid, ka rohkesti üksikõuesid. Erakõuesid Sõrves on vähe. (Vt. ka geoloogiline kaart, XI tabelil).

Õuevormidest Sõrves on levinuim keskõu, mis esineb harilikult rohelise muruna ning mille ümber on paigutatud hooned, harilikult ühel pool elumaja ühes lisaehitistega, vastasküljel aga aidad ja laudad. Karjaaed hoitakse lahus õueväljakust, kuna viljapuued on aset kas elumaja taga või küljel. Tänav- ja tänavastikkülades, kus õued lükitud tihedalt üksteise kõrvale, on enam valitsemas tagaõu. Sõrves rohkesti leiduvate väiketalundite juures on raske kõnelda kindlailmelisest õuetüübist.

Sõrve hoonestusele on iseloomulik hoonete suur rohkus võrreldes talude maaga: iga talund püüab ehitada enesele kõik tarvilikud hooned. Talundeid on aga palju ja nad on väikesed. Talundite väiksus on väljenduse leidnud ka hoones, mis on suhteliselt väikesed. Samal ajal, kui iga talundi kohta tuleb umbes sama palju hooned (5.3) kui keskmiselt üle riigi, on hoonete aluspinda iga talundi kohta ainult 184 m² (Saaremaa keskmine 226, riigi keskmine 317), iga üksiku hoone kohta 53 m² (S. — 63, R. — 73). Hooned on talundeis vanad, ehitatud juba enne 1923. a., kuna hiljem ehitatud hooned on ainult 14.9%, neistki valdav enamus asundtalundeis. Pea ainsaks ehitusaineks hoonete juures on puu, mille muretsemine Sõrve metsarohkuse tõttu on olnud hõlpus. Vanemaiks ehitiseks on tarvitatud tahumata palke, uuemal juba tahutuid. Suur enamik elamiseks tarvitataid hooned on laudadega vooderdatud ning värvitud punakaskollaste toonidega, mille tagajärjel Sõrve talundite hooned väliselt jätavad suure korralikkuse ja puhtuse mulje. Vanemal ehitisel on eranditult kelpkatus, kusjuures kelp lõpeb harja all sageli viiluauguga. Katus on ehitatud seintest kaugele üleulatavana (kohati kuni 1.5 m), mis Sõrve hoonete selletagi väikest kõrgust laseb paista veel väiksemana (vt. VIII tab., 20. joon.). Uuematel ehitistel esineb juba viilkatus. Katuse ehitusaines on õled, katuseräästas umbes 1 m kõrguseni tehakse harilikult roogudest, mis on vastupidavamad. Muist hoonest on sagedamad rait, laudad, aidad ja saun. Harilikust Sõrve hooneterühmast on kõrvalekalduvad oma ehituseilmelt ja -ainestel Katarina II ajal ehitatud Sõrve tulik (vt. VII tab., 17. joon.) ja selle kõrvalhooned, Jämaja kirik (vt. VII tab., 18. joon.) ühes kirikumõisaga, Mõntu ja Kargi endised mõisasüdamed, kõrgema algkooli hoone Lööpõllul, Sõrve ühismeierei Hängal. Ka leidub üksikuid suuremaid ja harilikust üldpildist erinevaid elamuid Sõrve administratiivses ja majanduslikus keskuses Torgus ja Iides.

Elutubade sisustus on väga lihtne; leidub harilikult ainult kõige hädatarvilikum: elutoas laud, pikad pingid ning koduselt valmistatud puuistmeid, magamisruumides voodid. Iseloomulikuks toasistuseks on Sõrves pikas, kitsas, kuni põrandani ulatuvas, omapä-

raselt värvitud kapis asetsev seinakell, mille numbrilaua kohale ehitatud aken. Eluruumide valgus tuleb harilikult neljaruuduliste akende kaudu, on vähene. Valgustusvahenditest on levinud laia lameda kupliga petrooleumlamp. Viimaseil aastail on eluruumide sisustamine kiiresti hakanud mitmekesisuma ja taotlema kodu mugavuse nõudeid. Kuna palju Sõrve mehi on liikunud meremeestena välismaile, siis sealt tagasi tulles peale teenistuse on sageli kaasa toodud ka mitmesuguseid Sõrve harilikule, lihtsale eluruumi sisustusele võõraid ja sobimatuidki esemeid.

TEESTIK. Sõrve suuremad teed on rajatud kõik vanadele randvallidele, sellepärast nad on head — on ju nende alus hea vee ärajuhitavusega, samuti on kõikjal saadaval sillutamiseks tarvilikku kruusa. Peamiseks teeks Sõrves on Ida-Sõrvet läbiv, Ida-Sõrve astanguga rööbiti jooksev ja Sõrve tulikuni küündiv maantee, mis on peamiseks ühenduseks muu Saaremaaga. Selle tee pikkus on Torgu valla piirist Jämaja khk piirini 2.1 km, Viieristi ristteeni 1.7 km, Kaavi tee hargnemiseni 4.3 km, Mäebe ristteeni 3.2 km, Mõntu tee hargnemiseni 2.1 km, Läbara tee hargnemiseni 2.7 km ja Sääre tulikuni 4.8 km. Lääne-Sõrvet läbib teine magistraaltee, millega Sõrve on ühenduses üle Kaugatoma Lääne-Saaremaaga, Lääne-Sõrve eriti aga ka Kuresaarega ja Ida-Saaremaaga. Selle tee pikkus on Jämaja khk piirilt Torgu valla piirini 2.1 km, Lõopõlluni 1.1 km, Kargini 4.8 km, Jämajani 2.1 km ja siit Torgu vallamajani 3.5 km. Neid kahte teed ühendavad järgmised suuremad teed: Viieristi ristteelt Lõopõlluni 3.7 km, Mäebelt Kargini 6.9 km, Mäebelt Torgu vallamajani 6.1 km ja Mõntust Lülle kaudu Torgu vallamajani 6.9 km. Ülejäänud teed on enam kohaliku tähendusega ning nende esinemine on tihedalt sõltuv Sõrve asustamisest. Teede liiklemiskõlvulisus aga oleneb sellest, missuguseid alasid nad läbivad; halvemad on teed rühksaviseil tasandikel, samuti ka tuiskliiva-aladel, kuna need, mis samuti kui kõik peated on rajatud randvallistikele, on vaatamata nende kohalikule tähtsusele head. Teede levimisest Sõrves annab ülevaate Sõrve geoloogiline kaart ühes lisakaardiga.

Peale maanteede on Sõrvel ühendus muu maailmaga ka merd mööda, mida samuti ohtrasti kasustatakse. Eriti hoogus oli mereteede kasustamine enne maailmasõda Lätimaa resp. Riia suunas, kuna see nüüd pea täiesti on ära jäämas. Samuti külastasid sõrulased oma paatidega ka Soomet ja Rootsit. Vähemaid kalasadamaid leidub Sõrve rannakülades mitmel pool (vt. IX tab., 22. joon.). Suuremaks Sõrve sadamaks on aga Mõntu sadam, mille kaudu praegu välja veetakse suurem osa Sõrve majandussaadusist. Sadam ehitati maailmasõja ajal Mõntu mõisa juurde Sõrve edelaotsa ehitatud kindlustiste juurdeveosadamaks. Sadama sügavus sadamasilla juures on 6.5 m; talvel külmub sadam kinni.

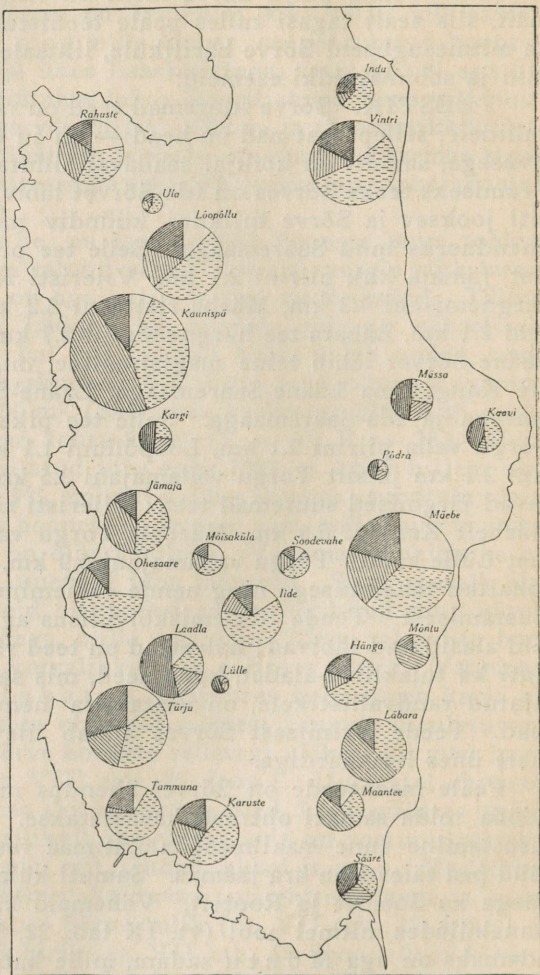
MAJANDUSOLUD. Sõrve elanikkude majandusaladeks on põlvindus koos karjanduse ja aiandusega, kalandus ja välisteenistus. Neist olulisima osa moodustab põlvindus, mille üksikasjalisemat iseloomustamist võimaldavad 1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse

andmed, mida ongi kasustatud alljärgnevas. Kuna Sõrve majanduslikus pildis etendavad iseloomustavat osa suurel arvul esinevad väikemajapidamised, s.o. talundid alla 1 ha maaga, siis ka need on liidetud üldandmestikku, mis tingib erinevusi Riigi Statistika Büroo poolt avaldatud andmetega võrreldes.

Sõrve on talundirik-
kamaid alasid Saare-
maal oma 874 talundiga,
mis rühmituvad 26 kü-
lasse keskmiselt 33.6 ta-
lundiga küla kohta. Kü-
lad kujundavad endist
peaaegu eranditult ta-
ruküli (elanikke 50
kuni 200). Väikese ta-
lunditearvuga küladest
olgu nimetatud Lülle
(10), Kõdra (11), Ula
(12), Kargi (19) ja Soo-
devahe, kuna suure ta-
lundite arvuga küli on
Kaunispä (73), Mäebe
(67), Türju (52), Vintri
(50) ja Lõopõllu (49).

Talunditele kuulub
10 159.4 ha maad, iga ta-
lundi kohta keskmiselt
11.6 ha. Võttes piiriks
ümmarguselt 10 ha, olek-
sid alla seda talundid
väiketalundid, 10—20 ha
maaga kesktalundid ja
suuremad — suurtalun-
did. Keskmiselt on Sõr-
ves väiketalundeil
absoluutne enamus —
— 53.8%, kuna kesk- ja
suurtalundeid on pea
võrdses hulgas —
24.9% resp. 21.8%. Kuid
talude suurusrühmad ei
jagune ühtlaselt üle Sõr-
ve, vaid siin tuleb esile
tõsta erinevusi.

Väiketalunditerikkad kü-
lad on (vt. 8 joonis)
Iide (talundite üldarvust

8. joonis. Talundite suurus Sõrves. Sõõride pindala vastab talundite arvule külades. Sõõride sektorid tähendavad: valged — väikemajapida-
damisi (talundeid 1 ha:ni), katkestatud joontega —
talundeid 1—10 ha, harva viirutusega — talundeid
10—20 ha, tiheda viirutusega — 20-ha ja suuremaid
talundeid.

78.4%), Tammuna (75.0%), Mõisaküla (73.0%), Vintri (68.0%), Hänga (66.6%), Soodevahe (64.5), Lõopõllu (63.5), Indu (62.0), Mäebe (62.0), Karuste (59.5), Ula (58.3), Rahuste (57.5), Ohesaare (54.0) ja Türju (53.5), seega Lääne-Sõrve ranna- ja luitekülad. Neist küladest Mäebel, Ohesaares, Mõisakülas ja Rahustel on palju väikemajapidamisi — üle 20% talundite üldarvust. Rohkete kesk- ja suurtalunditega külad on Lülle (talundite üldarvust 80%), Põdra (75%), Kargi (73.7%), Mässa (72%), Mõntu (69%), Sääre (64%), Läbara (62.5%), Maantee (61%), Kaunispä (54.8%), Laadla (53.5%), Kaavi (52.0%) ja Jämaja (48.5%), seega peamiselt Ida-Sõrve külad; neis külates pole üldiselt suur ka väikemajapidamiste arv.

Talundite suurusrühmade sellist paigutumist Sõrves aitab osaliselt põhjendada Sõrve talundite o m a n d u s k u u l u v u s.

Sõrves on peamiselt ostutalundid (55.4% talundite üldarvust), millele järgnevad rendi- (15.2%), asund- (16.4%) ja teised (13.0%) talundid, viimaste hulgas ka väikemajapidamised, mille omanduskuuluvuse kohta puuduvad täpsamad andmed. Ostutalundeist aga, samuti ka renditalundeist paljud esinevad lapitaludena, peamiselt Lääne-Sõrves, kus üksiku talundi maa koosneb kuni 50 eraldi seisvast lapist. Ida-Sõrve ostutalundid on juba suuremalt jaolt ühes krundis, samuti ka kõik asundtalundid.

Talundite omanduskuuluvuse järgi võib Sõrvet liigestada järgmiselt (vt. 9. joonis): Ostutalundite rohkusega torkavad silma Läbara (95%), Ula (92%), Lülle (90.0%), Kaavi (90.0%), Laadla (85.0%), Türju (79.0%) ja Rahuste (75.0%); seega ei näi ostutalundite levimises suuri erinevusi. Renditalundeid leidub rohkesti luitekülates, samuti ka Jämajas (51.0%), Kargil (42.0), Tammunas, Mässas ja Indus. Kuni asundustalundite loomiseni olid peaaegu puhtrendikülad Jämaja, Kargi ja Soodevahe; viimane ongi jäänud selleks (renditalundeid 73.1%).

Asundtalundeid leidub rohkesti Mõntus (100.0%), Põdral (100.0%), Kargil (52.7%), Kaunispäl (50.0%), Maanteel (50.0%), Säärel (36.0%), Mässas (32.0%) ja Jämajas (31.5%), millega on ühtlasi antud ala, mis sai mõjustada iseseisvuse alul läbiviidud agraarreformist. Võrreldes nüüd talundite suurust nende omanduskuuluvusega, võib leida järgmist: seal, kus esineb suuremal arvul krunditud ostutalundeid ja asundtalundeid, s. o. Ida-Sõrves ja Lääne-Sõrve keskosas, on talundid suuremad, seega ühtlasi põllumajanduslikult elujõulisemad (vrd. 8. ja 9. joonis).

Vaadeldes talundite maa k a s u s t a m i s t Sõrves, paistab silma põllu- ja aiamaa väheesus, suhteliselt palju on aga heina- ja karjamaid; vähe on ka metsa ja kõlbmatut maad (10. joonis). Iga talundi kohta tuleb Sõrves ainult 1.55 ha põllu- ja aiamaad.

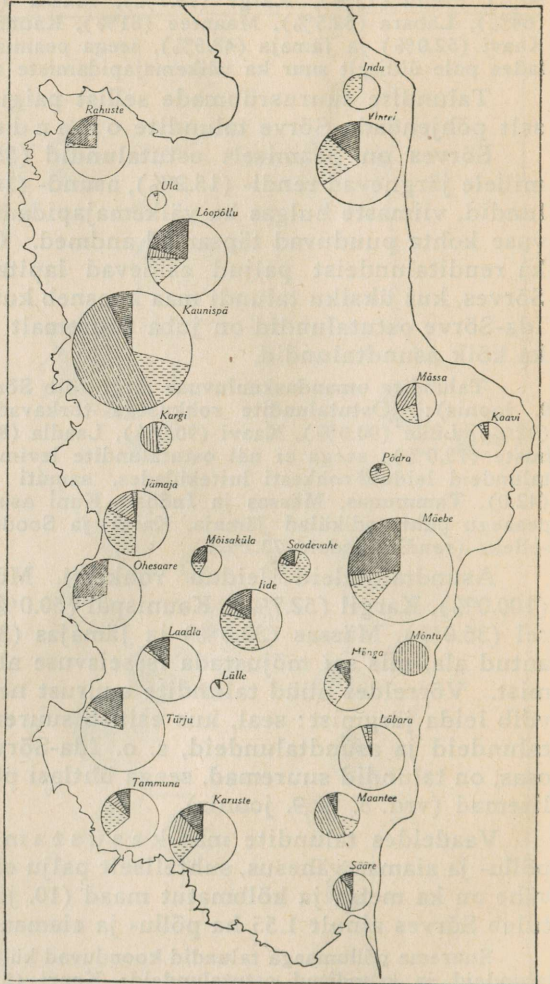
Suurema põllumaaga talundid koonduvad külalesse, kus on rohkesti asundtalundeid ja krunditud ostutalundeid: Kargi (3.20 ha talundi kohta), Lülle (2.7), Põdra (2.40), Kaavi (2.32), Mässa (2.14), Maantee (2.11), Indu (1.98), Läbara (1.96), Kaunispä (1.83), Jämaja (1.69), Mõntu (1.68), Ohesaare (1.62), Sääre (1.61) ja Laadla (1.60). Vähe on talundi kohta põldu aga Lääne-Sõrve rannakülates ja eriti luitekülates: Soodevahe (0.54), Mõisaküla (0.90), Lõopõllu (1.02), Karuste (1.11), Iide (1.15), Tammuna (1.21), Vintri (1.21) ja Rahuste (1.22).

Sõrve talumaade vähest põllustamist ei saa küllaldaselt põhjendada tiheda rahvastamisega, sest põllu- ja aiamaa osa talundite maast on väike — 13.3%, seega peaks olema võimalusi põllumaa suurenda-

miseks. Kaaluvamalt on mõjustanud põllumaa hulga kujunemist Sõrves tema geoloogiline ehitus ja põllunduse iseloom.

Sõrve põllud levivad loomuliku dreenaaziga aladel, peamiselt randvallistikel, millel ühtlasi on ka vähe või pole üldse mitte rändrahnne, seega aladel, mis vähimal määral vajavad maaparandust. Sõrve põllu-

harimine on veel praegugi väga algelisel astmel, mis võib olla tingitud sellest, et suurem osa meestest kõrvalteenistuste tõttu ei saa osa võtta põllutöödest, nii et seda ikka ja jälle peavad tegema naised¹⁾. See ei ole aga ühtlaselt maksev kogu Sõrve kohta. Ida-Sõrves, kus geoloogilised eeldused põllustamiseks paremad ja samuti soodsamad agraaritingimused, talundite maast on põllu all rohkem: Maantee (17.7%), Indu (17.4%), Põdra (16.6), Lääne-Sõrves, kus looduslikud eeldused põllustamiseks on ebasoodsamad, on ka põllustatud alade osatähtsus väiksem: Soodevahe (6.0%), Karuste (9.4%), Laadla (11.2%), Sääre (11.4%) ja TÜRJU (11.4%). Kuivõrra Sõrves siiski loomuliku dreenaaziga alasid on püütud põlluks teha, seda iseloomustavad põllud ise: Ohesaares on põlde rajatud lubjakiviklibusele randvallistikule, Tammuna põlde tuiskliivale jne., mis näitab, et sõrulane on rakendanud palju tahtmist ja

9. joonis. Talundite omanduskuuluvus Sõrves. Sõõride pindala vastab talundite arvule küla des. Sõõride sektorid tähendavad: valged — ostutalundeid, katkestatud joontega — renditalundeid, harva viirutusega — asundtalundeid, tiheda viirutusega — muu omanduskuuluvusega talundeid.

1) Sõrves on liikumas rahvasõnagi: „Mis naine see ka on, kes ei jõua meest ega kuut last toita“.

püsivust põllu soetamisele, kuid on puudunud küllaldane oskus — ja rohkem ehk veel majanduslik jõukus põllupinna suurendamiseks maaparanduste abil.

Palju on Sõrves heina- ja karjamaad. Suurem osa tasandikest on kaetud kas puisniitudega, halvemal juhul aga on tüüpilised kidura taimestikuga karjamaad.

Keskmiselt on Sõrve talumaadest 76.1% heina- ja karjamaa all, üksikuis külis veel rohkem: Hänga (84.9), Ula (84.0), Lülle (83.5), Laadla (82.1), Karuste (82), Tammuna (81.4), seega Lääne-Sõrve metsa- ja kõlbmatu maa vaesel Sõrve osal. Märkatavalt vähem on aga heina- ja karjamaad Sõrve keskkõrgendiku metsa- ja kõlbmatusse maasse küündivatele küladel: Põdra (49.5%), Soodevahe (58.3%), Kargi (63.1%), Mäebe (69.0%) ja Maantee (68.6%). Sõrve keskkõrgendikule küündivate külade metsa ja kõlbmatu maa hulk on siis loomulikult suur: Soodevahe (35.7%), Põdra (33.9%), Kargi (22.8%), Mäebe (19.5%), Mõntu (13.6%), Maantee (13.3%). Paljudes Lääne-Sõrve külates aga on kõlbmatu maa osa talumaa hulgas väga väike ning moodustub peamiselt maast, mis on hoonete ja teede all: Hänga (1.0%), Ula (2.4%), Indu (3.2%), Lülle (4.0%), Tammuna (5.2%). Ka heina- ja karjamaa suhe ei ole Sõrve külates ühtlane. Märkatavalt üle keskmise (38.3%) on heinamaad Ulas (58.0%), Jämajas (51.9%), Rahustes (48.0%), Lööpõllul (45%) ja Mõisakülas (44.0%), vähe on heinamaad Türjül (30.3%), Laadlas (31.2%), Soodevahel (31.5%), Mäebel (32.6%), Ohesaares (33.0%) ja Maanteel (33.0%). Suure karjamaa hulga (keskmiselt 37.8%) küli on Türju (50.0%), Laadla (50.9%), Lülle (45.5%), Hänga (44.6%), Ohesaare (43.4%) ja Tammuna (41.4%), seega Lääne-Sõrve rannakülad, mille maad asuvad alles hiljuti mere alt vabanenud aladel, olles seega taimestikuvaesemad. Karjamaa vähesusega sammuvad esirinnas keskkõrgendiku külad: Põdra (11.5%), Kargi (25.4%), Soodevahe (26.8%).

Põldude kasustamine tänu lapimaade süsteemile on valdavalt 3—4-väljaline. Põldude väetamine on puudulik, laudasõnnikule lisaks tarvitatakse adrut. Mineraalväetiste tarvitamine on väga vähene. Maaparandustöid põldude kraavitamise ja rändrahnude kõrvaldamise näol on tehtud vähe (veejuhtimise tingimustest vt. ülemaal). Rühksavistel aladel asutatud põllud on aga rändkive täis. Põllutööriistadest valitseb veel seanina, mida aga raudader on asunud kiiresti välja tõrjuma, ning puuraamiga laudäke. Masinate abi tarvitatakse põlluharimisel väga vähe. Viljakoristamine teostatakse käsitsi (1929. a. oli ainult 2 vilja- ja 1 rohuunitja (vt. VIII tab., 21. joon.). Vilja pekstakse käsitsi ainult veel katuseõlgede saamiseks — kasustatakse mehaanilisel jõul töötavaid rehepeksumasinaid, kuna hobusejõul töötavaid on vähe.

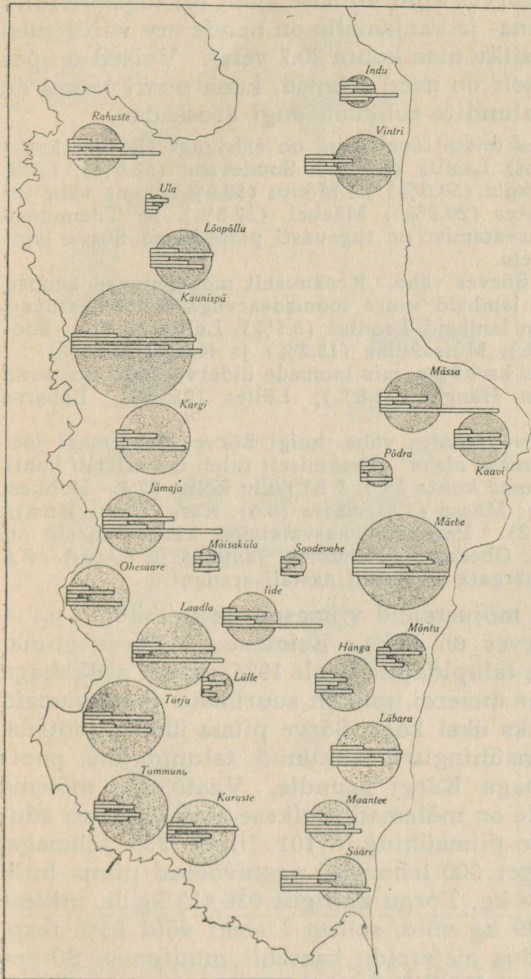
Põllutöö tehakse peamiselt oma perekonnaliikmete abil: palgalisi on ainult 15.3 iga 100 alaliselt töötava perekonnaliikme kohta. Palgalistest on enamik naisi. Sõrve talunditele on veel iseloomulik, et neis alaliselt töötajate perekonnaliikmete kohta on väga palju mitte-töötajaid (100 kohta 81.2), mis on tingitud suhteliselt suurest laste ja vanade arvust.

Põllunduse toodangus etendab silmapaistvalt suurt osa kartul, mille all on keskmiselt 25% Sõrve põllumaast. Kartulikasvatamiseks on Sõrve kerged ja kuivad pinnased sobivamad kui suviviljade kasvatamiseks, mis rohkem kuiva kardavad. Muidugi ei anna siin kartulgi väga häid saake. Kartulit kasvatatakse eriti rohkesti Edela-

talundite rohke arv — püütakse ju igas talundis soetada vähemalt hobune, lehm, mõni lammas ja siga. Loomakasvatust soodustab ka heina- ja karjamaade rikkus.

Keskmiselt on Sõrve igas talundis 5.2 looma, iga 100 ha talumaa kohta 49.7 ja iga ha põllu kohta 37.4. Loomarikkamaid küli (vt. 11. joonis) on Rahuste (7.2, 82.5, 59), Indu (9.2, 80.7, 46.4), Ula (7.0, 65.6, 48.2), Läbara (7.7, 62.4, 39.4), Kaavi (9.0, 61.5, 35.0), Maantee (7.0, 58.1, 33.4) ja Sääre (8.5, 51.0, 52.7). Kõige rohkem loomi talundi kohta on seega Kaavis (9), 100 ha talumaa kohta Rahustes (82.5) ja 1 ha põllu kohta samuti Rahustes (59.0).

Loomade arv on suur küla- des, kus rohkesti kasvata- takse lambaid (keskmiselt Sõrves loomade üldarvust 27.7%): Rahuste (50.0%), Indu (47.4%), Tammuna (38.6%), Sääre (38.5%), Kaavi (37.8%), Kaunispa (33.2%), Maantee (32.0%). Loomade vähesuselt torka- vad silma järgmised külad: Soodevahe (2.6, 27.7, 48.5), Kargi (5.6, 28.5, 20.3), Lülle (6.8, 31.5, 25.2), Põdra (6.3, 32.5, 28.2), Laadla (4.9, 33.5, 30.4), Ohesaare (4.0, 36.4, 24.5) ja Türju (4.4, 37.3, 32.6). Kõige vä- hem on loomi talundi ko-hta seega Ohesaares (4.0), 100 ha talumaa kohta Soodevahes (27.7) ja 1 ha põllu kohta Kargil (20.3).

Loomade arvu vähe- suse põhjusena Kargis ja Põdral tuleb arvesta- da nende asundilist ise- loomu, mille tõttu seal loomakasvatust alles are- nemisel, Soodevahe loo- made vähene arv on tingitud põllumajandusliku maa vähesusest, kuna Ohesaare ja Türju, eriti aga veel Laadla ja Lülle külas loomade vähene hulk on tingitud suhte- liselt suurest hobuste ja veiste arvust. Kuna igas talundis püütakse pida- da vähemalt ühte hobust, siis hobuseid Sõrves on palju, keskmiselt 18.1%

11. joonis. Loomade ja kodulindude hulk Sõrves. Sõõride pindala vastab talun- dite maa hulga küla- des. Tulpade pikkus — ülalt alla — vastab hobuste, veiste, sigade, lam- maste ja kodulindude arvule küla- des.

loomade üldarvust. Hobuseid on rohkem, kui seda suhteliselt vajaks Sõrves leiduva põllu korrashoid, kuid teisest küljest põldude laiilipaisatus tingib rohkem vedusid, kui see oleks kõigi talundite ühes krundis asetsedes.

Hobuseid kasvatatakse rohkesti Mäebel (30.9%), Kargil (23.5%), Ohesaares (22.7%), Vintris (22.5%), Laadlas (21.5%) ja Mõisakülas (20.6%). Väike on hobuste osa Säärel (12.2%), Rahustes (12.8%), Iides (13.4%), Indus (13.4%), Kaavis (13.7%) ja Soodevahel (14.0%).

Veiste kasvatamine Sõrves kuni viimase ajani oli tagasihoidlik ning vaatamata rohkele heina- ja karjamaile on nende arv võrdlemisi väike: 100 ha põllumajandusliku maa kohta 20.7 veist. Veised on pea kõik segaverelised. Peamiselt on need lehmad, kuna noori loomi on vähe, mis, silmas pidades talundite rohkust, ongi arusaadav.

Veiste rohkuselt võrreldes teiste loomadega on esirinnas (Sõrves keskmiselt 41.7% loomade üldarvust) Laadla (64.0%), Soodevahe (62.0%), Lülle (54.4%), Kargi (52.1%), Mõisaküla (50.0%) ja Mõntu (50.0%), kuna vähe on veiseid Indus (27.8%), Rahustes (29.9%), Mäebel (32.8%) ja Tammunas (33.4%). Veiste hoogsamat kasvatamist on tugevasti pidurdanud Sõrve lapi-maade ja ühiskarjamaade süsteem.

Lambaid kasvatatakse Sõrves vähe. Keskmiselt moodustavad lambad Sõrves 27.7%. Rohkem leidub lambaid suure loomade arvuga iseloomustuvais külates (vt. eespool). Vähe on lambaid Laadlas (3.5%), Lülles (4.4%), Soodevahel (6.0%), Hängas (12.9%), Mõisakülas (13.2%) ja Kargil (14.3%).

Vähe kasvatatakse Sõrves ka sigu, mis loomade üldarvust moodustavad ainult 12.5%. Sigu on rohkem Hängas (21.8%), Lülles (25.0%), Läbaras (20.7%) ja Soodevahel (18.0%).

Kodulinde leidub Sõrve taludes vähe, kuigi Sõrvet Saaremaal loetakse üheks kodulindudest rikkamaks alaks. Keskmiselt tuleb iga talundi kohta 3 kodulindu ehk iga 100 ha talumaa kohta 25.6, 1 ha põllu kohta 37.4. Rohkem leidub kodulinde järgmises külis: Mässa (7.4), Sääre (5.6), Kargi (5.6), Jämaja (4.6), Mäebe (4.5) ja Iide (4.2). Peamiselt kasvatatakse kanu, hanesid on suuremal arvul Mäebel, Türjus, Ohesaarel, Rahustes, Jämajas ja Kargil. Ka kodulindude kasvatamises on märgata viimaseil aastail arengut.

Karjanduse arengut on mõjustanud viimaseil aastail ühispäimatalitused, mida Sõrves on kaks. Esimene — Sõrve piimaühing — asutati Kagu-Sõrve talupidajate poolt 1925. aastal, asukohaga Hängas, kus asetseb moodne meierei, mis on suurimaid ja avaramaid kogu saarel ning mis suudaks üksi kogu Sõrve piima ümber töötada. 1926. a. asutati Sõrve piimaühingust lahkunud talupidajate poolt Torgu piimaühing, asukohaga Kargi asundis. Vaatamata mõlema ühingu vahelisele võistlusele on mõlemad lühikese ajaga kiiresti suurenunud. 1930. a. oli Sõrve piimaühingul 101 liiget 238 lehmaga, Torgu Piimaühingul 98 liiget 300 lehmaga; vastuvõetud piima hulk tõusis Sõrve ühingus 732 396 kg, Torgu ühingus 936 412 kg:le, millest valmistati 30 055 resp. 37 749 kg võid, sellest I sorti võid 83% resp. 88.2%. Ühtlasi on karjandus meiereide kaasabil muutumas Sõrves peamiseks põllunduse sissetulekuallikaks.

Põllunduse ja karjanduse arendamiseks ja soodustamiseks on kohalikud maapidajad koondunud Torgu Põllumeeste Seltsi ümber, mis asutatud iseseisvuse esimesil aastail.

Iseloomustava pildi Sõrve kohta annab viljapuu-aedade levimine ning nendes leiduvate viljapuude ilme ja hulk (12. joonis). Üldi-

selt on Sõrve viljapuuadadest rikas — keskmiselt on pooltel (53.5%) talunditel viljapuuaiad, iga talundi kohta tuleb 8.5 ning iga 100 ha taluma kohta 73.3 viljapuud. Neist keskmistest esinevad aga suured kõrvalekaldumised. Aedu leidub rohkesti ja neis palju viljapuid Ida-Sõrves, kaasa arvatud ka luitekülad. Siin nii ilmastikulistelt kui

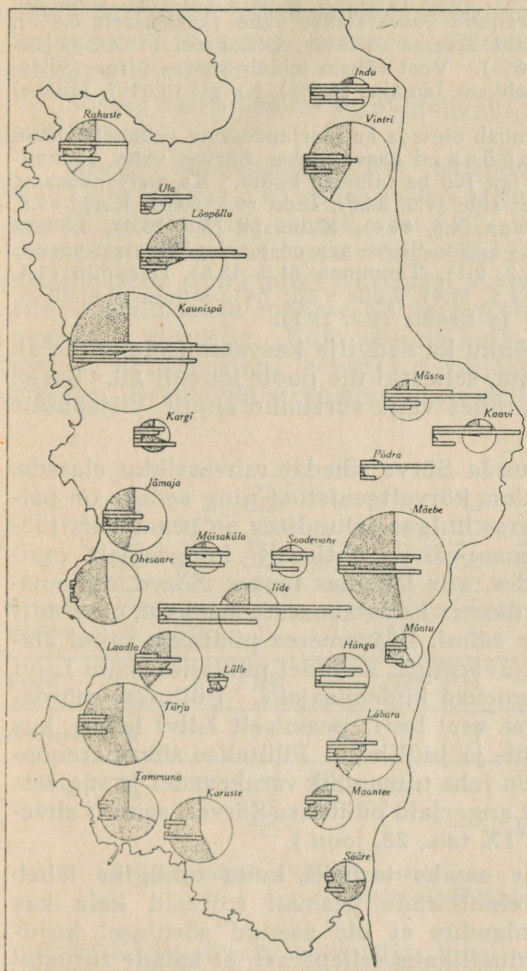
ka geoloogilistelt tingimustelt leidub paremaid eeldusi viljapuude kasvatamiseks.

Viljapuuiderikkamaks külaks on Iide (83.7%, 26.8, 315.5), siis Põdra (90.9%, 23.4, 115.1), Mässa (88.0%, 22.4, 128.4), Kaavi (76.2%, 19.1, 129.7), Ula (58.3%, 19.4, 182.0), Lõopõllu (69.4%, 12.0, 128.8), Indu (85.7%, 11.7, 173.6), Mõisaküla (84.2%, 11.0, 146.0) ja Soodevahe (79.0%, 10.2, 107.2).

Aedadest ja viljapuudest vaesed on külad, mis asuvad Lääne-Sõrves, kus nii geoloogilised kui ka kliimalised eeltingimused on palju ebasoodsamad viljapuude kasvatamiseks kui Ida-Sõrves.

Ohesaare (45.5%, 0.6, 5.7), Tammuna (30.5%, 1.8, 18.9), Karuste (42.9%, 1.9, 15.8), Tärju (44.2%, 3.0, 25.9), Laadla (61.0%, 4.5, 31.3) ja Jämaja (53.7%, 5.0, 45.6). Pea samasuguse pildi annavad ka Sääre (24.0%, 1.4, 10.1), Maantee (57.0%, 3.9, 33.3), Mõntu (41.0%, 5.0, 36.8) ja Kargi (31.6%, 8.5, 38.8), kus aegade ja viljapuude vähesus näib tingitud olevat osalt sellest, et need on külad rohkete asundtalunditega, kus pole veel jõutud küllaldaselt soetada aedu ja viljapuid.

Üldiselt on Sõrve aiad vähe korraldatud, esinedes sageli hariliku puuderühmana õuel. Ka ei ole seni suurt rõhku pandud kindlate viljapuusortide kasvatamisele ning puuvili tarvitatakse enamasti omaks tarbeks, kuna turule läheb ainult väike osa.

12. joonis. Aegade, viljapuude ja põõsaste hulk Sõrves. Sõõride pindala vastab talundite maa hulgale külates. Sõõri parempoolne sektor näitab aedadega talundite hulka külates. Tulpade pikkus — ülalt alla — vastab õuna-, ploomi-, pirni- ja kirsipuude ning marjapõõsaste arvule külates.

Kasvatatakse peamiselt õunapuid (44.2% viljapuude üldarvust) ja ploompuid (47.0%). Õunapuude suurem hulk on külades, mis viljapuude kasvatamise tingimuste suhtes halvemas olukorras: Maantee (76.1%), Karuste (69.0%), Rahuste (67.4%), Tammuna (60.6%). Vähe kasvatatakse õunapuid Põdral (18.5%), Mässal (32.5%), Laadlas (33.0%) ja Lülles (33.3%). Külades viljapuude kasvatamiseks soodsamate tingimustega kasvatatakse peamiselt ploompuid: Põdra (77.0%), Lülle (66.7%), Laadla (64.9%), Sääre (58.4%), Kaavi (56.8%), Mõisaküla (55.2%), Indu (54.2%), Jämaja (51.5%), Lõopõllu (50.5%) ja Vintri (50.1%). Kirsipuid kasvatatakse vähe (keskmiselt 6.8%), neid leidub nimetamisväärselt vaid Mässas (17.1%), Ohesaarel (15.4%), Karustes (13.0%) ja Kaunispäl (12.6%). Veel vähem leidub Sõrves pirne (viljapuude üldarvust 2.0%), neid on rohkem Jämajas (4.9%), Kargil (6.0%), Mäebel (5.6%).

Viljapuude rohkus Sõrves lubab oletada ka marjapõõsaste rohkust. Kuid see on ekslik oletus. Marjapõõsaid kasvatatakse Sõrves vähe, keskmiselt 3 iga talundi kohta ehk 25.7 iga 100 ha talumaa kohta. Ka marjapõõsaste suhtes seisab esirinnas Ida-Sõrve: Iide (7.0, 82.9), Indu (6.8, 60.0), Kargi (5.8, 26.6), Mõisaküla (5.3, 71.1), Hänga (4.6, 44.4), Kaunispä (5.8, 26.6), Läbara (4.9, 40.0), Soodevahe (3.6, 39.0). Lääne-Sõrve aga on marjapõõsastest vaene: Ohesaare (0.5, 4.7), Maantee (1.2, 9.1), Tammuna (1.2, 12.6), Lõopõllu (1.4, 16.2), Türju (1.5, 12.7), Vintri (1.5, 17.4), Lülle (1.6, 7.4), Mõntu (1.6, 12.0), Sääre (2.1, 14.9), Ula (2.0, 18.0) ja Laadla (2.2, 15.1).

Vähe pannakse Sõrves rõhku ka aedvilja kasvatamisele, mille all on ainult 0.03 ha talundi kohta, sellestki üle poole kartuli all. Seega on Sõrve aiandus ühekülgne, olles välja võrsunud ainult viljapuude kasvatamise suunas.

Põllundus üksi aga ei suuda Sõrve tihedat rahvastikku elatada. Enamik mehi on pidanud otsima kõrvalteenistust ning selleks on paljudele kalandus, mis suures hulgas talundites on peamiseks tööalaks, olles levinud Sõrves enam-vähem ühtlaselt, hoogsamalt muidugi Edela-Sõrve rannakülades, mis lähemas seoses Sõrve mõlemapoolse merega. Kalureid, kes üksnes kalastamisest elatuksid, on ainult üksikuid. Peamiselt püütakse räimi. Läänemeres püütakse räimi alates suve keskest. Püütakse ajuvõrguga. Kevadel püütakse räimi Liivi lahest, kuhu need kalad kogunevad kudemisajaks. Püütakse mõrda-dega. Peale räimede püütakse veel lesti, peamiselt Liivi lahes, kus parimaks püügiajaks on juuni- ja juulikuu. Püütakse süvamerenootadega. Vähema tähtsusega on juba tursapiük varakevadel ja sügisel; püütakse põhjaõngedega. Ka angerjaid püütakse Sõrves, samuti ahvenaid ja hauged ning siigu (vt. IX tab., 23. joon.).

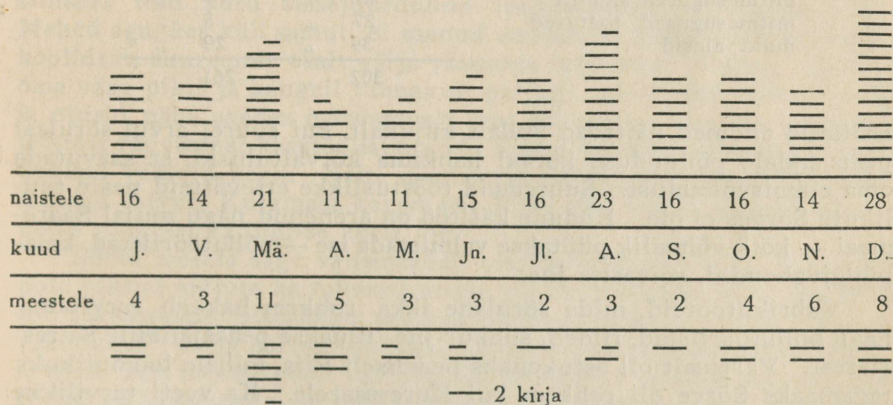
Kalu püütakse peamiselt omaks tarbeks, kuna müügiks läheb vähem osa. On ju Sõrve elanikkude peamisi toitusid kala kas soolatult või kuivatatuult. Kalandus ei ole saanud sõrulasel kujuneda suuremaks rahaliseks tuluallikaks sellepärast, et kalade turustamine on raske — värske kala ainsaks turuks on Kuressaare, mis aga jääb kaugele. Kala konservimistööstusi aga ei ole. Oli küll enne maailmasõda naaberkihelkonnas Salmel kalasuitsetamisahjusid, mis aga Riia turu äralangemise tõttu nüüd on lakanud teotsemast. Ka ei ole Sõrves õnnestunud kalapüüki ja turustamist korraldada ühistegelisel alusel. Küll asutati vabariigi algpäevil Sõrve kalameesteühisus „Kalarand“, algatus aga äpardus mitmel põhjusel ning kaotas edaspidisekski Sõrve kaluril usalduse ühistegevuse vastu. Muutunud olu-

korras kalandus Sõrves näitab kahanevat tendentsi, muutudes ikka enam kohalike elanike nõudmiste rahuldamiseks ja seda peamiselt Sõrve põllunduse arengu arvel. Kalade resp. räimede vähenemise põhjuseks on mörripüük räimede kudemise ajal, sest mõrdadega hävitatakse palju kalamarja.

Kalapüük oma sisemiselt korrastuselt (organisatsioonilt) Sõrves allub paljudele puhtkombeõiguslikele normidele, mida aeg on kujundanud, mis edasi kanduvad põlvest põlve ja millele vastuvaidlematult alistutakse.

Sõrves harrastatakse ka hülgepüüki, mis teostub jaanuari—aprilli vahemikus.

Oululise tähendusega Sõrve majanduse seisukohalt on sõrulaste väliste enistus, millega väga paljud mehed oma paremas meheas on paratamatult seotud, sest põllust ei piisaks perekonna ülalpidamiseks. Välisteenistuse otsimisele asuvad juba poisikesed, kes enne maailmasõda suuri hulgi Kuramaal suveti karjas käisid. Ka oli Riia enne maailmasõda rohkete Sõrve meeste tööväljaks. Nüüd käiakse peamiselt mandrile. Kuid suurem hulk on otsinud endale kõrvalteenistust meremeestena laevadel ja väljarändamisega, peamiselt Ameerikasse. Sealne välisteenistus ei ole majanduslikult mõjustamata jät-

1. Aritmogramm. 1928./29. aastal Toru postiagentuuri kaudu Sõrvesse saadetud tähtkirju.

nud ka Sõrve siseelu, sest väljas teenijad saadavad suurema osa oma pälviseist Sõrves elavaile omakseile. Nii on 1927. a. Sõrvesse tulnud üle 100 kr. suurusi rahasaadetisi 47 7042 krooni väärtuses ja vähemate summade peale 175 saadetist 7445 krooni väärtuses, kokku 222 saadetist 14 487 krooni suuruses. Samuti iseloomustab Sõrve meeste välisteenistuse voolu Sõrvesse tähtkirjade hulk, mis 1928./29. a. oli 288. Need tähtkirjad, saabudes välismailt, peamiselt Ameerika ja Inglismaa sadamalinnadest, sisaldavad ikka vähema või suurema summa raha, mida saadavad vanemaile ja naisele väljas töötavad pojad ja mehed.

Iseloomulik on siin ka see, et enamik tähtkirju on aadressitud naistele, samuti saabub neid suuremal arvul pühade (lihavõtete, jõulude) eel (vt. aritmogramm). Nii mainitud 1927. a. rahasaadetiste kui ka 1928./29. a. tähtkirjade saajad koonduvad järgmisse küladesse, mis seega on ühtlasi suurema väljarändamisega küli Sõrves: Ohesaare, Mõisaküla, Läbara, Türju, Mäebe, Lülle, Rahuste, Hänga, Laadla, Tammuna, Karuste, seega jälle külarühm, mis juba mitmel teisel põhjusel sellisena nähtus. See on külarühm, mis, asetsedes peamiselt Lääne-Sõrves, on halvemais looduslikes tingimuses. Sõrve meeste välisteenistus on olnud suureks toetuseks Sõrve elanikele ning aidanud korras hoida nende põllundust ja talundeid.

1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed võimaldavad ülevaate Sõrve talundite tööaladest peale põllunduse:

	Talundi	
	peatööala	kõrvaltööala
kalastus	25 juhul	165 juhul
välispõllutöö	25 „	19 „
meremehepälvis	19 „	8 „
välispälvis	23 „	11 „
käsitöö	38 „	26 „
mitmesugused ametid	22 „	9 „
mitmesugused toetused	27 „	3 „
muid alasid	39 „	20 „
	302 „	261 „

Esitatud andmed näitavad küllalt kujukalt, kui suurel arvul sõrulasi peab endale põllunduse kõrval hankima kõrvaltulusid, et saavutada oma elamisvõimalust. Suuremaid tööstuslikke ettevõtteid peale tuulikute Sõrves ei ole. Kodune käsitöö on arenenud nagu mujal Saaremaal — kõik võimalik püütakse valmistada ise — põllutööriistad, kalapüügivahendid, rõivastis jne.

Vabrikutooteid, mida sõrulane ikka rohkem hakkab tarvitama, nagu põllutööriistad, riided, suhkur jne., tuuakse peaaesjalikult Kuressaarest. Varemalt oli ostukohaks peamiselt Riia, millele loomulikuks tagamaaks Sõrve oli rohkem kui Kuressaarele. Ka veeti tarvilikke kaupu varemalt kaugemaist sadamaist (osalt salakaubana), nii soola Rootsist; viimasest on sisse toodud ka kirjumustriline pearätik, mis nüüd on muutunud rahvariiete endastmõistetavaks osaks.

Suuremad kauplused on Sõrves praegu Torgu vallamaja juures ja Iides; ühistegelisel alusel töötab Jämaja tarvitajateühisuse kauplus Torgus harukauplusega Mäebel.

Sõrve senine majanduslik mitmepalgelisus ei ole mõjustamata jätnud vaime elu. Tarve maast madalast töötada eluülalpidamiseks ei lubanud kaua koolis käia. Piirduti vallakooliga; sellest kaugemale meelitas väheseid edasi peamiselt merekool. (On rahvapärane kõnekäänd: „Laevanina on mu jumal ja dollar mu eesmärk“.) Merekoolis käidi peamiselt Riias.

Esimene Sõrve päriselanik lõpetas keskkooli alles 1925 (J. Perens Kaavilt, esimesi üliõpilasi Sõrvest ja Riigikogu liige 1932).

Hariduslikult edasijõudnum on Sõrve see osa, mis on põllumajanduslikult paremal järjel — Ida-Sõrve, kuna Lääne-Sõrves, eriti mõnes rannakülas, näit. Tammuna ja Karuste, rahva hariduslik tasapind on eriti madal. Nagu tõi murrangu Sõrve majanduslikku ellu Eesti iseisvus, nii ka vaimesse ellu, mille laiaulatuslikumaid mõjustusi kindlasti on üldine koolikohustus koos kooliolude paranemisega üldse, nimelt seniste puudulikkude koolimajade asendamine uutega: Jämaja kihelkonnakooli ja Türju vallakooli ühendamine Mõntu kõrgemaks algkooliks, asukohaga Mõntu härrastemajas, mida üheks suuremaks ja ilusamaks loeti omal ajal mitte ainult Sõrves, ning uue, ajakohase algkooli maja ehitamine Lõopõllule. Samuti on muutunud paremaks ka kooli õppejõudude koosseis, millesse kuuluvad viimasel ajal suuremalt jaolt kohalikud elanikud. Küll aga annab ennast koolides tunda õppeabinõude ja raamatukogude puudulikkus. Ühes algkooli kohustusega algas ka suurem tung edasi kõrgematesse õppeasutistesse.

Sõrulaste suhtes peab alla kriipsutama meeste ja naiste erinevat hariduslikku taset. Naisel on olnud vähem võimalusi hariduse omandamiseks mitte ainult koolide, vaid ka elu kaudu. Sest naine on pidanud pea alati jääma koju, kitsale Sõrve poolsaarele, ning korraldama siinseid töid kord sissejuurdunud traditsioonide ja viiside järgi. Mehed aga, kes küll samuti ei saanud ammutada kuigi palju teadmusi koolidest, suuremalt osalt välja rännates teenistust otsima, õppisid oma väga pikil ja kaugeil rännakuil paljugi, laiendasid võõraid maid ja olusid näha saades märgatavalt oma silmaringi; kokku puutudes teistest rahvustest kaastöölistega või elades võõraste rahvaste hulgas, õppisid võõraid keeli. Näit. sõrulastest paljud mõistavad läti keelt, millega tutvuti Kuramaal karjas või Riias tööl käies, samuti mõistetakse rohkesti ka inglise keelt jne.

Sõrve meeste sage välismaadel (õigem küll -meredel) liikumine pole jäänud mõjuta ka rahvapärastele traditsioonidele, eriti mis puutub rõivastusse. Esijoones muutus muidugi mehe rõivastis „rahvusvaheliseks“, kuna naised veel kaua ja osalt praegugi kannavad rahvariideid. Ent meeste poolt välisteenistuselt tulles naistele kaasatoodud riided olid esimeseks tõukeks naistele rahvariitetest loobumiseks, ning nüüdsed noored riietuvad rahvarõivasse veel ainult erilisel puhkudel.

Samuti on märgata rahvakommete taganemist kõikjal pea ühel kujul väljenduvate vormide ees, mis nähtub rahva lõbutsemiste puhul eriti selgesti.

Ka elumajade välise ilme esiletõstmine voorderdamise ja värvimisega on Sõrve meeste välismatkade otseseks tulemuseks, millega sammu ei ole suudetud pidada aga ruumide sisustusel, kuigi ka interjöörides sageli võib leida esemeid kustki Lõunameremailt või mõnelt teiselt kaugelt maalt, kus omanik meheas laevamehena ristelnud.

U s u n d e i s t on valitsev protestantism (87.3%). Rohkesti on Sõrves ka ap. õigeusulisi (11.7%). Viimaseid leidub peamiselt Iides, Läbaras, Maanteel, Mäebel, Mõisakülas, Rahustel ja Säärel. Lahk-

usulisi on Sõrves vähe; lahkusulistete tekkimise üheks põhjuseks loetakse võõrrahvusest protestantliku koguduse õpetajat, kes ei suutvat leida rahvaga õiget sidet. Ühtlasi märgitakse seda, et lahkusulisteks hakkab tihti neid, kes nooreas nii või teisiti patustanud. Üldiselt on sõrulane tubli kristlane, mida on soodustanud just meremehe karm ja tujukas elu. Kuid meri on ühtlasi kasvatanud ja tugevasti alal hoidnud sõrulusis ka e b a u s k u. Eriti on silmapaistev ebausupoolest Tammuna küla, kus veel veega ravimist rohkem usaldatakse kui arstide korraldusi.

Sotsiaalselt Sõrves suuri vahesid ei ole. On ju pea kõik põllupidajad ja kalurid, kelle hulgas vähesed on majanduslikult silmapaistvalt paremal järjel. Kuid vaatamata sellele siingi on kujunenud kaks tiiba: väikemajapidajad, väiketalundite omanikud, ja peamiselt mitte põllutööst elatuvad sõrulased loevad endid sotsialistideks. Kuid seda mitte niivõrra sotsialismi ideoloogia seisukohalt kui just tahtest saada senisest paremale järjele, nende sarnasteks, kes ennast Sõrves loevad kodanlikeks ringkonniks — suuremate talundite rahvastik. Kuid need kohalikud sotsiaalsed vahed ei nähtu kuigi teravalt, vast ainult Riigikogu valimiste puhul. Valimistel on sotsialistide poolt hääletanud ikka absoluutne enamus, siis järgnevad põllumehed ja asunikud, kes viimasel ajal on võitnud enam poolehoiude keskerakondade arvel.

Maavalimiste, eriti aga vallavalimiste puhul pannakse rohkem rõhku isikute tublidusele ning siis ei ole sageli vahet „sotsialisti“ ja „kodanlase“ poolehoiu vahel.

Ühistegelikes ettevõtteis sõrulane on visalt kaasa läinud, kuid siingi on märgata viimasel ajal edu. Osalt olid ühistegelikkude ettevõtete arengut seni takistamas äpardunud algatused (Kaluriteühing), mis tekitasid umbusaldust ühiste majandusettevõtete vastu. Kuid seal, kus otsene kasu ilmne, on sõrulane, kui igat oma sammu tulu seisukohalt hindama sunnitu, agarusega käed külge pannud, millest parimat tunnistust annavad Sõrve piimaühingud. Majanduslikul kaalutlusel aja jooksul rahvapäraseiks kujunenud ühiseid ettevõtteid on Sõrves talgud põllutööde läbiviimiseks ja paatkonnad kalastamisel.

Üldkultuuriliste ürituste ja rahvaharidusliku keskuse moodustab Sõrves „Torgu Laulu ja Muusika Selts“, asutatud 1919. aastal, asukohaga Torgu vallamaja juures, kus seltsil oma maja (vt. VII. tab., 17. joon.). See on ka ainus rahvaharidusselts Sõrves. Selts korraldab kursusi, sisustab piduõhtuid, tal on oma laulukoor, oli ka oma puhkpillide orkester. Selts on soetanud endale ka raamatukogu. Seltsi ümber on koondunud Sõrve vaimselt liikuvam osa, seltsi agaramaid tegelasi on hr. A. S a a r.

L'homme et la nature à Sõrve.

1. Situation et grandeur (p. 5).

La région faisant l'objet de la présente description représente la partie la plus caractéristique de SÕRVE, presque située au sud-ouest de Saaremaa (carte géologique, tab. XI), qui se compose de la paroisse de Jāmaja et de la commune rurale de Torgu. Des données y sont fournies concernant la situation et la grandeur de Sõrve.

2. Statistique (pp. 6—7).

Cette partie de l'ouvrage en question contient des données statistiques au sujet des habitants de Sõrve, de l'agriculture, de l'élevage des bestiaux, de l'industrie, du commerce, des conditions de l'instruction publique et des institutions administratives.

3. La nature (pp. 7—30).

La topographie (p. 7) de Sõrve, est caractérisée par une élévation centrale bornée d'une isohypse de 25,61 m, dont la partie centrale atteint jusqu'à 31,00 m d'altitude, et qui est limitée par des terrasses littorales à pentes abruptes. C'est sur cette élévation centrale que se trouve également située la hauteur absolue la plus importante de Sõrve, — au point de triangulation de Kargi — 36,27 m. L'élévation centrale est limitée par des plaines à hauteur absolue très faible, qui s'étendent jusqu'à la ligne littorale. On retrouve des élévations relatives plus importantes sur la terrasse littorale de l'est de Sõrve, qui atteignent jusqu'à 19 m d'altitude, tandis que les élévations relatives des dunes de Sõrve comportent jusqu'à 16 m de hauteur. Des coupes topographiques des élévations relatives et absolues de Sõrve sont représentées par le dessin 1.

Bedrock (pp. 7—9). Le bedrock le plus ancien à Sõrve affleure seulement sur le littoral ouest, surtout sur l'escarpement de Ohesaare, partiellement aussi sur les côtes de la région du cordon littoral de Loode, ainsi que sur le rivage près du village de Tammuna. La meilleure coupe géologique est représentée par l'escarpement de Ohesaare, dont la hauteur comporte 4 m (fig. 2, et tab. III,

fig. 6). Les calcaires affleurant à cet endroit représentent les couches de gotlandium les plus récentes de l'Estonie, qui sont généralement connues comme les couches de Ohesaare. Leur affleurement et leur coupe géologique se retrouvent seulement à Sörve.

Sédiments quaternaires (pp. 9—11, carte géologique, tab. XI). Dans les dépôts quaternaires qui ont été déposés à Sörve par l'action de l'inlandsis, on retrouve l'argile à blocs avec des blocs erratiques, ainsi que l'argile rubannée, tandis que l'action de la mer après la période glaciaire y a laissé du sable marin, du gravier littoral, du sable mouvant, des galets calcaires et du gravier à blocs. On y trouve également, comme sédiments terrigènes, de la tourbe, le sol à humus et du tuffau calcaire. La carte géologique de Sörve (tab. XI) donne un aperçu de l'affleurement des dépôts quaternaires mentionnés. Presque toute la couverture quaternaire de Sörve est composée d'argile à blocs (fig. 1), tandis que les autres sédiments quaternaires sont bien moins importants.

Le sable marin et le gravier littoral se trouvant au-dessus de la ligne littorale d'Ancylus sont séparés sur la carte, comme étant plus anciens que le sable et le gravier accumulés plus récemment au dessous de cette ligne.

Dans la partie ouest de Sörve on trouve beaucoup de blocs erratiques (tab. IV, fig. 9), lesquels y ont été déposés en grand nombre par l'inlandsis, tandis que leur quantité est bien moins importante dans la partie est de Sörve. Ces agglomérations locales de blocs erratiques sont également dues à l'action de la mer. Le petit nombre de blocs erratiques se trouvant dans la partie est de Sörve est seulement apparent, car des dépôts sédimentaires récents d'une épaisseur assez considérable recouvrent ici l'argile à blocs dans lequel ces blocs se trouvent généralement.

Morphologie (pp. 12—29). La grande forme dominante de Sörve est l'élévation centrale en plateau, entourée par des plaines s'étendant jusqu'à la mer. Les petites formes y sont représentées par les terrasses littorales, les cordons littoraux, les dunes et les croupes.

Les terrasses littorales (pp. 12—16), entourent le plateau central presque tout entier (carte géologique, A), mais elles sont toutefois bien nettement définies dans la partie est de Sörve (fig. 3), de même que dans sa partie nord-ouest. Les terrasses littorales atteignent une hauteur de 19 m et présentent des pentes dont l'angle d'inclinaison comporte jusqu'à 40° (tab. I, fig. 1 et 3). Elles ont formé des abrasions dans l'argile à blocs et dans les strates de sable marin et de gravier le recouvrant, ce qui a produit deux angles d'inclinaison différents dans les pentes des terrasses, cet angle étant moins prononcé dans les parties argileuses de celles-ci, et plus important dans celles érodées dans le sable et le gravier (tab. I, fig. 2, tab. V, fig. 11 et 12). La hauteur absolue du pied des terrasses est très variée, — il existe des terrasses plus récentes, mais les plus anciennes datent de l'époque d'Ancylus (les détails dans l'histoire du développement de la forme de surface de Sörve). Les

côtes à terrasses littorales sont représentées dans les régions où ces terrasses s'étendent jusqu'à la mer (tab. V, fig. 12).

Les régions de cordons littoraux (pp. 16—20) sont situées principalement dans la partie ouest de Sõrve (carte géologique, R). Une partie de celles-ci, — Loode et Ohesaare — sont formées par des galets calcaires provenant des calcaires affleurant au même endroit. C'est le domaine du cordon littoral de Loode qui fait l'objet d'une description spéciale, celui-ci étant le plus caractéristique de son espèce (fig. 4). Dans les limites des deux régions de cordon littoral susnommées, la plage à galets caractéristique à la partie ouest de Sõrve est seule représentée (tab. V, fig. 13). Les autres domaines du cordon littoral de Sõrve se composent de gravier calcaire, comme on peut le constater sur la flèche terminale de Sõrve (tab. II, fig. 4 et 5). Dans les endroits où les régions du cordon littoral à gravier s'étendent jusqu'à la mer, on ne trouve que les grèves caractéristiques à la partie est de Sõrve. La région du cordon littoral du sud-ouest de Sõrve a toutefois un aspect tout différent, car ses cordons littoraux du nord-ouest forment des couvertures de croupe d'argile à blocs. Les hauteurs absolues des domaines du cordon littoral sont aussi variables que celles des terrasses littorales.

Les régions des sables mouvants, (pp. 20—25), sont situées surtout dans l'ouest de Sõrve, (carte géologique L). La région la plus typique de ce genre est le domaine des dunes de Mõisakõla et de celles se trouvant au nord-ouest de cet endroit, (fig. 5). Les régions des sables mouvants sont représentées sous forme de dunes (tab. III, fig. 7), et de terrains sablonneux. Des données concernant les régions des dunes sont exposées dans le tableau se trouvant sur la page 21. Dans la première colonne on mentionne les noms des dunes, dans la seconde — la direction du cordon des dunes, dans la troisième — la direction de la marche de celles-ci, dans la quatrième — leur hauteur relative, dans les cinquième et sixième — l'angle d'inclinaison de leurs pentes du côté au vent et du côté sous le vent, et dans la septième — la hauteur absolue du pied au vent des dunes. Malgré le fait que les dunes se sont formées à des époques très différentes, elles ont toutes été agglomérées par le vent sud-ouest. Il faut toutefois en excepter le domaine des dunes de Viieristi au nord-est de Sõrve, dont la disposition de la ligne littorale était autrefois différente par rapport à la direction des vents. Tous les domaines des dunes sont immobilisés, et il en est de même pour les terrains sablonneux. On trouve des sables mouvants qui se sont détachés secondairement seulement sur les terrains sablonneux, (tab. IV, fig. 8).

Les plaines, (pp. 25—27; carte géologique, T), se divisent en deux groupes, selon leur bedrock. Le bedrock des plaines de l'ouest de Sõrve se compose d'argile à blocs ou de gravier à blocs contenant des blocs erratiques assez nombreux, (tab. IV, fig. 10). Parmi ces plaines on trouve ci et là des croupes d'ar-

gile à blocaux, copieusement parsemées de blocs erratiques, et dirigées vers le sud-ouest-nord-est, (tab. IV, fig. 9). Aux endroits où ces plaines s'étendent jusqu'à la mer, on trouve des plages d'argile à blocaux (tab. III, fig. 14) ou de gravier à blocaux. Ces deux types de plages sont représentés seulement à l'ouest de Sörve. La partie est de Sörve est couverte par du sable et on n'y trouve que quelques blocs erratiques isolés. Dans les régions où les plaines s'étendent jusqu'à la mer pourtant, on retrouve la plage d'argile à blocaux caractéristique à l'est de Sörve, (tab. VI, fig. 15), ou bien encore la plage sableuse, (tab. VI, fig. 16).

Histoire de la formation de la surface, (pp. 27—30). D'après l'aspect actuel de Sörve il est assez difficile de se représenter son état de suite après la recession de l'inlandsis. On peut toutefois affirmer que l'inlandsis n'y a laissé que de l'argile à blocaux, tandis que les sédiments glaci-fluviaux y étaient relativement peu importants. C'est surtout la mer à laquelle l'aspect géologique actuel de Sörve doit être attribué, travail qu'elle a commencé déjà à partir de l'époque d'Ancylus, lorsque la partie centrale de Sörve n'était représentée que par une petite île apparaissant au dessus du niveau de la mer. Les formations littorales représentées à Sörve, soit qu'elles aient été produites par accumulation ou qu'elles soient dues à l'abrasion, peuvent être divisées de la manière suivante, selon l'époque de leur naissance, et peuvent être comparées avec les formations littorales correspondantes de l'isthme de Karjala*). Les niveaux d'isobases de ces formations littorales ont été obtenus en partie à l'aide de diverses cartes topographiques, en partie aussi au moyen de travaux de nivellement (fig. 6). Les formations littorales de l'époque d'Ancylus dans la partie sud-est de Sörve se trouvent sur une hauteur de 20—21 m. et dans la partie nord-ouest à 23—25 m. d'altitude; dans cette dernière région on peut nettement distinguer deux niveaux différents, de 23 et 25 m. respectivement. Les formations littorales de l'époque de *Litorina* sont aussi représentées avec deux niveaux différents: *Litorina* I — niveau au sud-est de Sörve — à 14 m., au nord-ouest — 15—17 m. de hauteur (= Hyypä LI), *Litorina* II — niveaux respectifs — 11—12 m. et 13—14 m. de hauteur (= Hyypä LII) au dessus du niveau actuel de la mer.

Des formations littorales ayant pris naissance lors de la dernière transgression de la mer, durant l'âge de pierre (= Hyypä TI), sont situées au sud-est de Sörve à 9—10 m. et au nord-ouest à 11—12 m. d'altitude au dessus du niveau de la mer actuel. On peut distinguer assez nettement les formations littorales de l'âge de fer, (Hyypä TII), au sud-est à 5,5—6,5 m. et au nord-ouest à 7—8 m. d'altitude. Une partie des formations littorales sont moins élevées,

*) Hyypä, Esa (1932), Die postglazialen Niveaushiftungen auf der Karelistischen Landenge. Fennia 56, No: 1.

à 4—5 m. de hauteur au dessus du niveau de la mer. La détermination exacte des niveaux sus-mentionnés exige toutefois encore des travaux plus minutieux, et les comparaisons données avec les formations littorales de Karjala sont également provisoires.

Les eaux (p. 30). À Sörve on trouve un grand nombre de sources sur les terrasses littorales de l'est, de même que quelques petits ruisseaux et deux lacs assez petits, dont le plus grand, celui de Liplase, a été récemment desséché.

4. L'homme (pp. 31—48).

La population (pp. 31—33). De la population de Sörve — 4028 —, 99,4⁰ sont estoniens. En comparaison avec les autres districts de Saaremaa, on peut dire que la population de Sörve est très dense, environ 32,9 personnes par 1 km.². Cette densité de la population de Sörve ressort encore plus clairement si l'on compare le nombre de ses habitants s'occupant d'agriculture — 3438 — avec le terrain arable. Pour chaque 100 ha de terrain arable on y trouve en moyenne 33,8 et au maximum 47,5 habitants, tandis que pour chaque 100 ha de champs — 252, max. 563 habitants. La population est la plus dense dans les villages du littoral, des dunes et dans ceux allongés le long des routes, tandis que les villages nouvellement fondés possèdent une population moins nombreuse. La densité trop grande de la population de Sörve a l'émigration comme résultat, émigration qui est généralement périodique, car on émigre pour revenir au pays en hiver ou quelque temps après.

Il résulte de cette émigration périodique que le nombre des femmes à Sörve excède de beaucoup celui des hommes, en moyenne 41,8 hommes et 58,2 femmes, (chiffres obtenus lors du recensement de la population de Sörve, effectué pendant l'hiver 1922, lorsque les hommes émigrés plus tôt étaient déjà de retour au pays). En 1929, d'après les données résultant d'un recensement au sujet de l'économie agraire, lequel fut exécuté dans le courant de l'été, période durant laquelle les hommes sont occupés aux travaux du dehors, il n'y avait à Sörve que 35,4% d'hommes et 64,6% de femmes dans la population tout entière. La prédominance des femmes est plus importante, (jusqu'à 70%), dans les villages littoraux et dans ceux des dunes, où les conditions naturelles ne sont pas favorables à l'agriculture. Cette prédominance des femmes est encore plus importante si l'on prend en considération la proportion numérique des adultes du pays, (fig. 7): dans beaucoup de villages le nombre d'hommes adultes (de 20—50 ans) ne comporte que $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{5}$ de tous les habitants adultes, ceci plus spécialement dans les villages des dunes et du littoral de la partie ouest de Sörve.

Pour quant à ce qui concerne la race des habitants de Sörve, la plupart d'entre eux ne sont que les descendants des peuplades de race finnoise venues de l'est, chez lesquels on peut constater un mélange de deux races: la race baltique de l'est y prédomine, tandis que les éléments nordiques sont moins prononcés.

Colonisation (pp. 33—35). La colonisation de Sörve se trouve étroitement liée avec sa construction géologique (carte géologique). Son élévation centrale, de même que les plaines de Lõopõllu, ne sont presque pas colonisées, tandis que les plaines de l'ouest de Sörve le sont davantage, mais seulement dans les régions où existent de petits plateaux ou des croupes. Les domaines du cordon littoral qui entourent l'élévation centrale, de même que ceux de l'époque *Ancylus*, sont également très peu colonisés. La plaine de l'est de Sörve présente une colonisation plus dense déjà, mais cette colonisation est la plus dense surtout dans les domaines du cordon littoral, plus spécialement à l'ouest de Sörve. La conformation géologique de Sörve, de même que les conditions d'acquisition du terrain, ont exercé une grande influence sur le développement et la construction des divers types de villages de cette région. Les types les plus caractéristiques à l'ouest de Sörve sont les villages allongés le long du chemin et les villages agglomérés possédant souvent une place centrale. On y trouve également des villages dispersés avec un centre aggloméré. Les villages dispersés, avec une certaine tendance à former un village allongé le long d'une route à une ou plusieurs axes, sont spécialement typiques à l'est de Sörve.

Les cours typiques sont généralement les cours centrales, mais dans les villages allongés le long du chemin et dans les villages agglomérés c'est la cour à l'arrière qui domine, tandis que dans les petites fermes il n'existe pas de type de cour bien défini.

Les fermes de Sörve étant généralement petites et leurs propriétaires s'efforçant tout de même de bâtir toutes les dépendances qui leur sont nécessaires, il est naturel que le nombre de ces bâtiments est assez grand, tandis que les constructions elles-mêmes sont très petites — la superficie des planchers de ces fermes n'excédant pas 184 m². Les bâtiments sont construits principalement de poutres, les maisons d'habitation sont recouvertes de planches et peintes en jaune-brun; sur les constructions plus anciennes on retrouve des toits à quatre pans, tandis que les nouveaux bâtiments sont recouverts par des toits à pignon; ce sont pour la plupart des toits de chaume. Parmi les constructions se distinguant des types décrits ci-dessus, nous mentionnerons le phare de Sörve (tab. VII, fig. 17), l'église de Jāmaja (tab. VII, fig. 18), la laiterie de Hānga, et quelques bâtiments situés au centre des anciennes propriétés rurales et des villages de Torgu et Side.

Les routes (p. 35). Les chemins les plus fréquentés de Sörve (carte géologique), se trouvent tous dans les domaines du cordon littoral, grâce à quoi ils sont en bonne condition, leur entretien étant assez facile. La route principale traverse la partie est de Sörve, parallèlement avec la terrasse littorale de l'est; elle s'étend jusqu'au phare de Sörve, étant en même temps la route de communication la plus importante, qui relie Sörve avec les autres régions de Saaremaa et avec le chef-lieu du district, la ville de Kure-

saare. A côté des routes de terre-ferme, on emploie aussi beaucoup les routes maritimes pour le trafic entre Sörve et les autres parties du continent. A part quelques petits ports de pêcheurs peu importants, le port principal de Sörve est celui de Mõntu, situé sur le terrain de la ferme du même nom.

Situation économique (pp. 35—46). Les principaux domaines de l'activité économique des habitants de Sörve sont représentés par l'agriculture avec l'élevage des bestiaux et l'horticulture, la pêche et les travaux du dehors. L'agriculture est cependant leur moyen d'existence le plus important (pp. 36—44); les données concernant celle — ci ont été obtenues lors du recensement agraire effectué en 1929.

Sörve est une des régions de Saaremaa les plus riches en exploitations agricoles; 874 fermes y sont situées, lesquelles sont groupées en 26 villages, avec environ 33,6 fermes par village. Ces villages sont presque exclusivement de grands hameaux. Environ 10159,4 ha de terrain appartiennent aux fermes, ce qui fait en moyenne près de 11,6 ha par ferme. Il y a 53,8^o/_o de petites fermes à Sörve (à 10 ha); elles sont plus nombreuses dans les villages du littoral et des dunes de l'ouest de Sörve (jusqu'à 78,4^o/_o de nombre total des fermes). A l'est de Sörve sont situés surtout des villages se composant de grandes fermes (20 ha) et de fermes moyennes (10—20 ha).

Ce sont les exploitations propres qui prédominent à Sörve, (55,4^o/_o), tandis que les exploitations arrentées, nouvellement fondées et d'autres sont en minorité. La plupart des exploitations propres et arrentées situées à l'ouest de Sörve sont des fermes morcelées; les exploitations propres et nouvellement fondées de l'est de Sörve se composent d'un seul morceau de terrain et sont plus vastes, ce qui les rend plus viables, plus avantageuses pour l'exploitation agricole (comparez fig. 8 et 9).

Exploitation du terrain (pp. 37—46). Un trait caractéristique pour l'exploitation agricole du sol de Sörve est le peu de champs et de jardins qu'on y trouve; il y a également peu de forêts et de terrain sans valeur pour l'agriculture, mais par contre relativement beaucoup de prés et de pâturages, (fig. 10). Chaque ferme à Sörve possède en moyenne 1,55 ha de terrain de labour et d'horticulture. Ces terrains sont plus importants dans les fermes de l'est de Sörve (jusqu'à 3,2 ha), mais ils sont bien plus petits dans les villages du littoral et des dunes de l'ouest de Sörve (min. 0,54 ha). Les régions possédant un système de drainage naturel (carte géologique) sont exploitées en premier lieu par l'agriculture, comme par exemple les domaines du cordon littoral, les croupes et les plaines recouvertes de sables. Le système de labourage est encore assez primitif. On a commencé tout récemment à exécuter des travaux d'amélioration du sol. Tout ceci s'explique par le fait que ce sont généralement les femmes qui cultivent la terre à Sörve, tandis que la majorité des hommes capables de travailler s'en vont gagner leur vie en dehors de leur pays. La culture des champs est

pour la plupart à trois ou quatre assolements. On exécute les travaux agricoles à l'aide des membres de la famille, en ne prenant que rarement des ouvriers salariés. Environ 25% des terrains agricoles sont occupés par la pomme de terre, qui est le produit principal de l'agriculture de Sörve; la récolte des pommes de terre donne environ 60—150 kv pour chaque habitant de la ferme. La pomme de terre est le seul produit agricole de Sörve qu'on écoule au marché. On cultive les autres produits agricoles seulement pour les besoins des habitants des fermes — 25% du terrain sont occupés par le blé et 25% par la jachère. Pour chaque habitant de la ferme on récolte environ 150 kg de blé. La culture d'autres espèces de grains et celle des cultures fourragères est limitée.

Les prés et les pâturages occupent en moyenne 76,1% du territoire de Sörve. Les prés se trouvent généralement dans les plaines, sous forme de prairies parsemées d'arbres, les pâturages présentent une végétation chétive, des blocs erratiques et des buissons de genévrier. Beaucoup de villages de l'ouest de Sörve sont plus spécialement riches en prés et pâturages. L'abondance des prés et pâturages à Sörve a favorisé le développement très rapide de l'élevage des bestiaux, surtout ces derniers temps, (pp. 40—42). On compte en moyenne 5,2 (max. — 9,2, min. — 4,0) têtes de bétail pour chaque ferme, resp. pour chaque 100 ha de terrain arable — 49,7, (max. — 82,5, min. — 27,7), et pour chaque ha de champs — 37,4 (max. — 59,0, min. — 20,3) têtes, (fig. 11). On trouve relativement plus de bétail dans les endroits où on élève surtout des moutons et des brebis, tandis qu'il y en a moins là où l'élevage des chevaux et des vaches prédomine, de même que dans les exploitations nouvellement fondée, où l'on n'a pas encore eu la possibilité de se procurer le bétail nécessaire. C'est également le grand nombre des fermes à Sörve qui explique cette abondance de bestiaux, car chaque ferme s'efforce d'élever tout le bétail qui lui est nécessaire, chevaux, vaches, moutons, porcs, sans regarder à la grandeur de son terrain. On trouve à Sörve plus de chevaux qu'il n'en faudrait pour les travaux agricoles, — 18,1% du nombre total de tous les bestiaux. Pour quant à ce qui concerne les volailles de basse-cour, il y en a assez peu à Sörve — en moyenne — 3 pour chaque ferme, 25,6 pour chaque 100 ha. de terrain agricole et 37,4 pour chaque 1 ha de champs. On élève surtout des poules et dans quelques villages aussi des oies. Le développement de l'élevage des bestiaux a été influencé ces derniers temps par l'activité de laiteries coopératives, dont une se trouve à Hänga et l'autre à Kargi.

Sörve est très riche en arbres fruitiers (fig. 12); pour chaque ferme on compte en moyenne 8,5, (max. 26,8, min. — 0,6) et pour chaque 100 ha de terrain agricole 73,3 (max. — 315,5, min. — 5,7) arbres fruitiers. Les arbres fruitiers abondent surtout dans les villages de l'est de Sörve et dans ceux des dunes, tandis que leur nombre est bien moins important dans les villages de l'ouest de Sörve. Les jardins sont cependant assez mal arrangés et on n'attribue

aucune importance à la culture de quelques espèces spéciales d'arbres fruitiers. L'écoulement des fruits est insignifiant. On cultive surtout des pommiers (44,2% du nombre total des arbres fruitiers) et des pruniers (47%). Le nombre des pommiers cultivés sur des terrains naturellement défavorables à cet effet est relativement élevé, (ouest de Sörve). Seulement quelques villages isolés produisent des cerises et des poires. On cultive peu de baies à Sörve, — pour chaque ferme environ 3 (max. — 7,0, min. — 0,5), pour chaque 100 ha de terrain agricole environ 25,7 (max. — 82,9, min. — 4,7) buissons à baies. A l'est de Sörve on cultive plus de baies que dans la partie ouest. La culture des légumes est très peu développée.

L'agriculture seule ne suffit pourtant pas aux besoins de la population très dense de Sörve et beaucoup d'entre eux ont recours à la pêche pour y suppléer, surtout dans les villages du littoral sud-ouest de Sörve, (pp. 44—45). On pêche principalement des petits harengs, ensuite des dorches, des anguilles, des perches et des brochets. Les habitants consomment eux-même la plus grande partie de ces poissons, tandis qu'une quantité très insignifiante est destinée à l'écoulement.

Le travail que les habitants de Sörve vont chercher en dehors de leur pays est pour eux d'une importance essentielle du point de vue économique. Les hommes adultes s'en vont généralement travailler sur le continent en été, beaucoup d'entre eux s'enrôlent comme matelots sur divers bateaux, et une grande partie émigre dans toutes les parties du monde, plus spécialement en Amérique, d'où ils envoient des subsides pécuniaires à leurs familles et parents restés au pays. La plupart des indigènes de Sörve travaillant en dehors de leur pays proviennent des villages situés à l'ouest de Sörve, région où les conditions naturelles sont des plus pénibles.

Vie intellectuelle (pp. 46—48). La diversité économique de Sörve n'a pas manqué d'influencer le développement intellectuel de ses habitants. La nécessité qui leur est imposée de commencer à travailler dès leur enfance ne leur permet pas de fréquenter l'école longtemps; ils n'en possèdent pas d'ailleurs les moyens nécessaires. On se borne à fréquenter l'école primaire, mais il est rare qu'on aille plus loin, si ce n'est à l'école de navigation. La proclamation de l'indépendance de l'Estonie a apporté des changements sensibles sous ce rapport: l'éducation primaire est plus à la portée des habitants de Sörve et l'enseignement est devenu plus rationnel. Actuellement on trouve des originaires de Sörve dans les écoles secondaires et même à l'université. Parmi l'ancienne génération des habitants de Sörve on peut constater une différence d'instruction assez sensible entre les hommes et les femmes: les hommes, n'ayant eu la possibilité de fréquenter l'école primaire que quelques années, ont néanmoins acquis un horizon et des opinions beaucoup plus étendus que les femmes, qui ont dû passer leur vie sur la presqu'île de Sörve. On s'aperçoit également de l'influence produite sur les

hommes par leurs voyages à l'étranger quand on considère l'extérieur de leurs habitations, l'aménagement des pièces, et aussi la disparition rapide des coutumes populaires. La confession protestante prédomine à Sörve — 87,3% des habitants, tandis que les autres appartiennent à la confession orthodoxe; il existe peu de sectaires à Sörve. Il n'existe pas de grandes différences sociales à Sörve. L'habitant de Sörve est généralement rebelle aux entreprises coopératives, mais ces derniers temps on constate certains progrès dans ce domaine. Parmi les organisations culturelles du pays il convient de mentionner „La société de musique et de chant“ à Torgu.

Explication des figures du texte.

Fig. 1. Coupes topographiques de Sörve: A — B — de la flèche terminale de Sörve, par Lööpõllu, jusqu'à la côte de Rahuste, C — D — de l'escarpement de Ohesaare jusqu'à la côte de Mäebe, E — F — de la côte de Kaunispä, par Kargi et Koltsi, jusqu'à la côte de Mässa. Mesure de longueur: 1:187 500, mesure de hauteur: 1:4267. Les régions pointillées des coupes — gravier et sable, les blancs — principalement de l'argile à blocaux, les quadrillées — (Ohesaare), pierre calcaire.

Fig. 2. Coupe de l'escarpement de Ohesaare.

Fig. 3. Domaine des terrasses littorales de l'est de Sörve, aux environs de Mäebe-Mõntu. A I — terrasse littorale de l'est de Sörve; A II — terrasse de Mäebe; A III — terrasse de Mõntu; r — argile à blocaux; kl — sable et gravier; kr — cordon littoraux à gravier; a — terrasses littorales.

Fig. 4. Domaine ou cordon littoral Looede. (R I) r — plaine d'argile à blocaux parsemée de blocs erratiques, kl — plaine recouverte de sable et de gravier, l — affleurement de pierre calcaire sur la côte, rm — abrasion de l'ancien cordon littoral, p — escarpement de Looede, kh — crêtes de cordon littoraux, k — domaine du cordon littoral où les crêtes sont détruites, t — lande sablonneuse.

Fig. 5. Domaines des cordons littoraux, dunes, plaines sablonneuses et terrasses littorales entre la colonie de Kargi et le village de Rahuste.

A IV — terrasse (littorale) de Kargi, A V — terrasse de Kaunispä, A VI — terrasse de Ranna-Kaunispä, A VII — terrasse supérieure de Lööpõllu, R VIII — cordon littoral de Kargi, L II — dunes de Kargi, L III — dunes de Kaunispä, L IV — plaine sablonneuse de Kaunispä; L VI — dunes de Ranna-Kaunispä; L VII — plaine sablonneuse de Rahuste. Explication des signes: r — argile à blocaux, m — gravier à blocaux, kl — sables et gravier, t — sable mouvant, kr — cordon littoraux à gravier, a — terrasses littorales, v — crêtes de dunes. Les lignes numérotées — 1, 2, 3, indiquent la direction dans laquelle les nivellements ont été effectués: 1 — Ranna-Kaunispä, 2 — Kaunispä, 3 — Kargi (fig. 6).

Fig. 6. Coupes nivelées de Sörve. Mesure de longueur: 1:5000. mesure de hauteur 1:1000. Dans le but d'adapter les coupes aux points de hauteur absolus on a employé le niveau de la mer lors du nivellement de Ranna-Kaunispä (I), Mõntu (V), Ohesaare (VI) et Mäebe (VIII) (qui ne se trouve pas sur fig. 6). — Lors du nivellement de Kargi (III), Kargi — nord (VII) (manquant sur fig. 6) et Kaunispä (II) le point de triangulation 36,27 m de Kargi a été employé, et pour le nivellement de Lööpõllu on a fait usage du point de triangulation 28,16 m de Lööpõllu.

Fig. 7. Catégories selon leur âge et leur village des habitants de Sörve qui s'occupent d'agriculture. La superficie des cercles correspond au nombre des habitants du village. Le secteur blanc indique la quantité des hommes et le secteur pointillé celle des femmes de chaque village. Les poteaux indiquent les âges des habitants; la partie de ces poteaux se trouvant à gauche de la ligne traversant ceux — ci désigne les hommes, tandis que leur partie située à droite de cette ligne indique les femmes. La longueur des poteaux, du haut en bas, correspond au nombre

des habitants (les hommes à gauche et les femmes à droite de la ligne transversale), à l'âge de 15, 16—25, 26—50, 51—60, 61 ans, et davantage.

Fig. 8. Dimension des fermes de Sörve. La superficie des cercles correspond au nombre des fermes dans les villages. Les secteurs désignent: blancs petites fermes, (jusqu'à 1 ha); striures interrompues — fermes de 1—10 ha; striures raréfiées — fermes de 10—20 ha; striures serrées — ferme de 20 ha et plus grandes.

Fig. 9. Types de fermes. La superficie des cercles correspond au nombre des fermes dans les villages. Les secteurs indiquent: blancs — fermes achetées; striures interrompues — fermes arrentées; striures raréfiées — fermes nouvellement fondées, striures serrées — autres fermes.

Fig. 10. Exploitation du sol des fermes à Sörve. La superficie des cercles correspond à la quantité de terrain des fermes de chaque village. Les secteurs indiquent: blancs — terrain d'agriculture et d'horticulture; striures interrompues — prés; striures raréfiées — pâturages; striures serrées — autres terrains.

Fig. 11. Nombre de bestiaux et d'oiseaux de basse-cour à Sörve. La superficie des cercles correspond à la quantité de terrain appartenant aux fermes dans les villages. La longueur des poteaux, du haut en bas, correspond au nombre des chevaux, vaches, porcs, moutons et oiseaux de basse-cour dans les villages.

Fig. 12. Quantité de jardins, arbres fruitiers et buissons à baies à Sörve. La superficie des cercles correspond à la quantité de terrain appartenant aux fermes dans les villages. Le secteur de droite du cercle indique la quantité des fermes possédant des jardins dans les villages. La longueur des poteaux, du haut en bas, correspond à la quantité des pommiers, pruniers, poiriers et cerisiers, ainsi que des buissons à baies, dans les villages.

Kasustatud andmeid ja kirjandust.

Peale autori poolt 1927 ja 1929. a. koha peal kogutud andmete Sörve kirjelduse koostamisel olid suureks abiks andmed, mis saadud järgmistelt isikutelt: A. Luha — aluspõhja kohta, Edg. Kant, Ed. Sahkenberg, J. Perens, L. Kents ja V. Paivel — rahvastiku ja majandusolude kohta. Majanduslikus osas toodud arvustiku aluseks olid Riigi Statistika Keskbüroo 1922. a. rahvalugemise ja 1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed. Tekstis leiduvad joonised ja geoloogilise kaardi ühes katekaardiga joonistas V. Vinkel. Kasustatud kirjandusest olgu nimetatud:

Aul J., 1929, Quelques données sur l'Antropologie des Sörviens. Tartu ülikooli j. o. Loodusuurijate Seltsi aruanded, XXXV, 3—4.

Hausen, H., 1914, Materialien zur Kenntnis der pleistozänen Bildungen in den russischen Ostseeländern. Fennia 34, nr. 2.

Hausen, H., 1914, Über die Entwicklung der Oberflächenformen in den russischen Ostseeländern und angrenzenden Gouvernements in der Quartärzeit. Fennia 34, nr. 3.

Hoppe, K.-H., 1931, Die Coelolepiden und Acanthodier des Obersilurs der Insel Ösel. Palaeontographica, Bd. LXXXVI.

Hyypä, Esa, 1932, Die postglazialen Niveaushiebung auf der Karelischen Landenge. Fennia 56, nr. 1.

Munthe, H., 1910, Studien öfver Gottlands Senkvartära Historia. Sver. Geol. Unders., Ser. C. a., nr. 4;

Munthe, H., Hede, J. E. och von Post, L., 1925, Gotlands geologi. Sver. Geol. Unders., Ser. C., nr. 331.

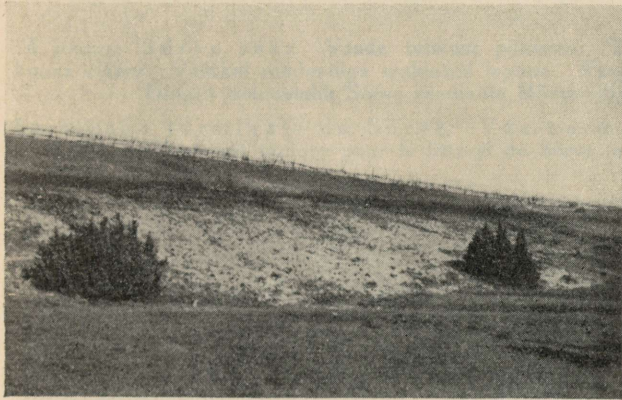
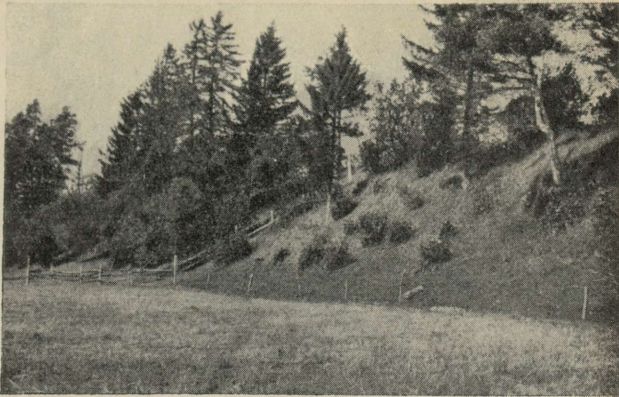
Ramsay, W., 1929, Niveaushiebung, Eisgestaute Seen und Rezession des Inlandeises in Estland. Fennia 52, nr. 2.

I. tabel.

1. joonis. Ida-Sõrve
astang Mõntu ja
Hänga vahel.

La terrasse littorale
de l'est de Sõrve,
entre Mõntu et Hänga.

K. Orviku foto

2. joonis. Ida-Sõrve
astang Mäebe küla-
sumbikust ede-
lasse.

La terrasse littorale
de l'est de Sõrve,
au sud-ouest du centre
du village Mäebe.

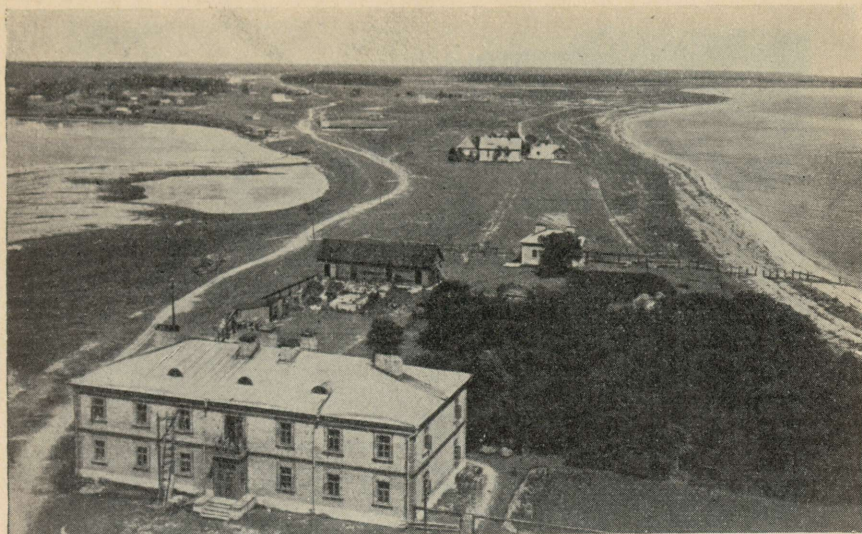
K. Orviku foto

3. joonis. Mäebe as-
tang Mäebe külast
kirdesse.

La terrasse littorale
de Mäebe, au nord-
est du village de Mäebe.

K. Orviku foto

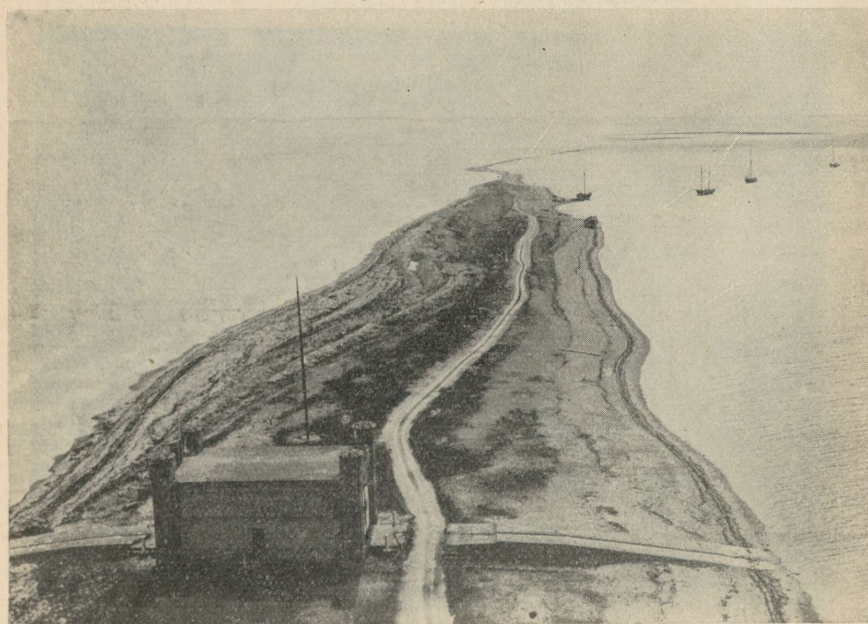

K. Kalamehe foto

4. joonis. Sõrve saar. Vaade tulikust põhjasse. Esiplaanil tuletorni meeskonna elamu. Vasakul randvalliga eraldatud laguun. Kaugemal vasakul Sääre küla. Üldpilt iseloomulik Sõrve rannikule Mõntu—Sääre vahemikus.

La flèche terminale de Sõrve. Vue nord prise du phare. La vue générale est typique pour le littoral de Sõrve, entre Mõntu et Sääre.

ERM : i pildikogust

5. joonis. Sõrve saar. Vaade tulikust lõunasse. Paremalt tagaplaanil näha saart jätkavaid laide — Lombimaa, Vesitükk. Esiplaanil Sõrve päästejaam. Saar, samuti laiud on tekkinud leetseljakuina ja kruusarandvallidena.

Flèche terminale de Sõrve. Vuesud prise du phare. A droite, au fond, îlots prolongeant flèche terminale — Lombimaa, Vesitükk.

Ajakirjast „Rahvaülikool“

O. Bulla foto

6. joonis. Ohesaare pank. Üldvaade. Selgesti on jälgitav panka moodustavate kihtide erisugune vastupidavus murrustamisele: kõvad lubjakivi kihid peamiselt all ja ülal, kuna keskosas valdavalt lubjamergli ja mergellubjakivi kihid.

Escarpement d' Ohesaare. Vue générale.

V. Matiisen'i foto

7. joonis. Kaunispä luidete pealttuulenõlv. Puude varjud nõlval on suunas, milles toimus luidete omaaegne kuhjumine — edelast kirdesse.

Pente au vent des dunes de Kaunispä. Sur la pente, sous les arbres, on aperçoit la direction dans laquelle l' accumulation des dunes a été effectuée en son temps — du sud-ouest au nord-est.

IV. tabel.

8. joonis. Kaunispä
liivik.

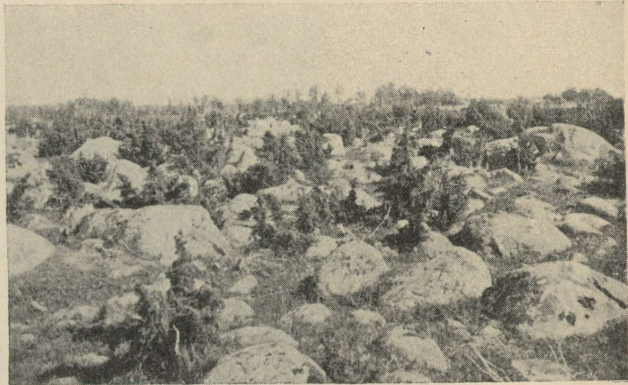
Terrain sablonneux
de Kaunispä.

K. Orviku foto

9. joonis. Rändrah-
nude külv Kingu
künnisel.

Agglomération de
blocs erratiques,
sur la croupe de Kingu.

K. Orviku foto

10. joonis. Suureveere
karjamaa.

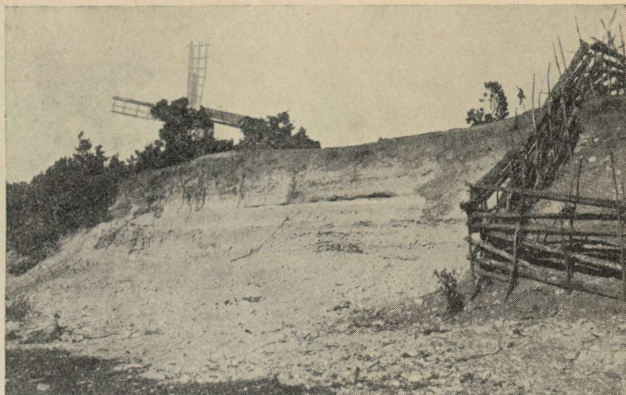
Pâturages de Suure-
vere.

K. Orviku foto

11. joonis. Lõopõllu
ülemine astang
Lõopõllu juures.

Terrasse littorale
supérieure de Lõopõllu,
près de Lõopõllu.

K. Orviku foto

12. joonis. Mõntu as-
tang Mõntu ja Al-
linga vahemikus.

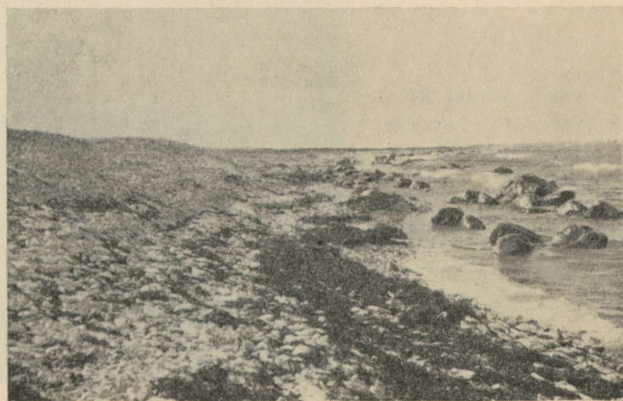
Terrasse littorale
de Mõntu, entre Mõntu
et Allinga.

K. Orviku foto

13. joonis. Kliburand-
vall-rand Loode
randvallistikus.

Plage à galets dans
le domaine du cordon
littoral de Loode.

K. Orviku foto

VI. tabel.

14. joonis. Rühksavi-
ne madalrand Lõo-
juures (Lääne-Sõrve).

Plage d'argile à
blocs près de Lõo,
(ouest de Sõrve).

K. Orviku foto

15. joonis. Rühksavi-
ne madalrand Kaimri
kohal (Ida-Sõrve).

Plage d'argile à
blocs à Kaimri, (est
de Sõrve).

K. Orviku foto

16. joonis. Liivane
madalrand Kaavi lii-
viku kohal.

Plage sablonneuse
près de la plaine sablon-
neuse de Kaavi.

K. Orviku foto

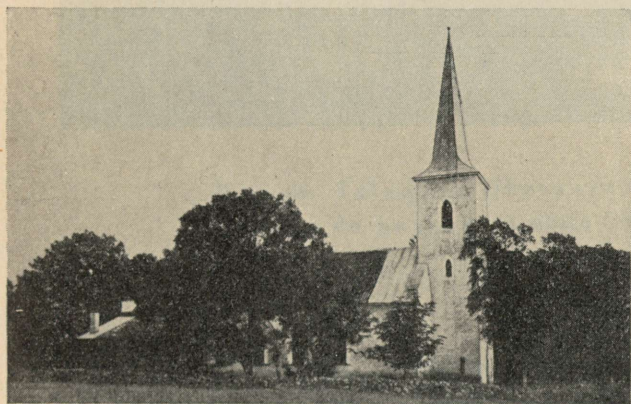

VII. tabel.

17. joonis. Sääre tulik.
Esiplaanil paremal pääste-
jaam, tulikust vasakul
elamud.

Phare de Sõrve (Au
premier plan à droite-sta-
tion de sauvetage, à gauche
du phare maisons d'habita-
tion).

K. Kalamehe foto

18. joonis. Jämaja ki-
rik vaadatuna Jämaja kü-
last tülles.

Eglise de Jämaja
(vue de la direction du
village de Jämaja).

K. Kalamehe foto

19. joonis. Torgu Lau-
lu - Muusika Seltsi
maja Torgu vallamaja
juures.

Maison de la „Société
de Musique et de
Chant de Torgu“,
près de la mairie de Torgu.

K. Kalamehe foto

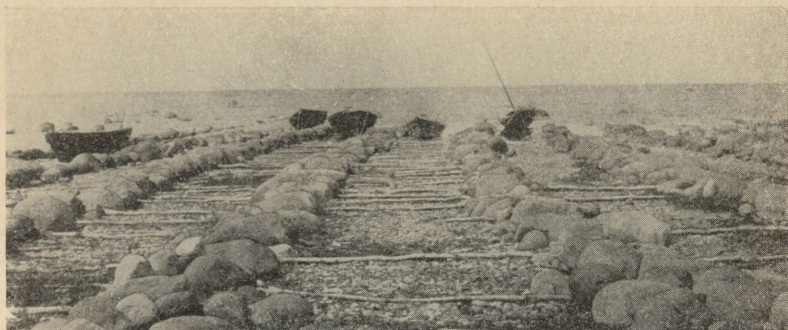
G. Ränk'i foto

20. joonis. Talumaja Ohesaare külas.
Maison de paysan du village Ohesaare.

ERM:i pildikogust

21. joonis. Rukki õsumine Jämajas.
La moisson à Jämaja.

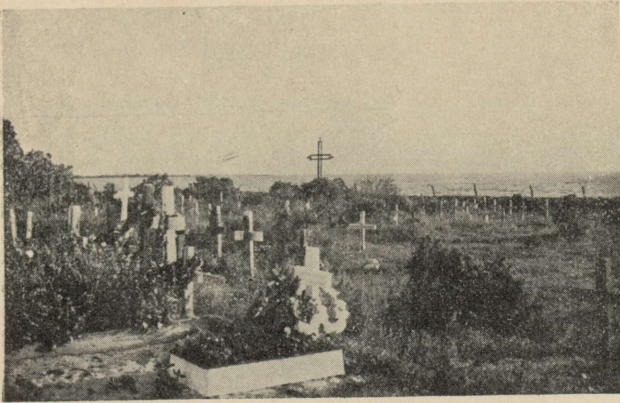

G. Ränk'i foto

22. juunis. *Lautrid* (paadisadamad) Jämaja rannas.
Port sur la côte de Jämaja.

23. juunis. Sõrve kalureid võrkaias.
Pêcheurs de Sõrve dans un jardin à sécher des filets.

K. Kalamehe foto

24. joonis. Jämaja kalmistu. Asub vanadel kruusaliivastel randvallidel ranna ääres.

Cimetière de Jämaja, situé sur d'anciens cordons littoraux à gravier sablonneux, au bord du rivage.

25. joonis. Koltsi järv.

Lac de Koltsi.

Carte géologique de Sõrve.

(K. Orviku, 1929.)

Explications concernant la carte inférieure.

Sédiments: 1 — argile à blocaux, 2 — gravier à blocaux, 3 — galets calcaires, 4 — sable marin et gravier littoral plus récents, 5 — sable marin et gravier littoral plus anciens, 6 — sable mouvant, 7 — tourbe. Formes de surface: 8 — terrasses littorales, 9 — cordons littoraux, 10 — dunes, 11 — croupes. Aflèurements: 12 — carrière de gravier, 13 — localités avec des subfossiles, 14 — carrière d'argile rubannée. Types littoraux: *ouest de Sõrve*: 15 — plage d'argile à blocaux, 16 — plage de gravier à blocaux, 17 — plage à galets, 18 — côte à escarpements; *est de Sõrve*: 19 — plage d'argile à blocaux, 20 — plage sablonneuse, 9 — grève, 21 — terrasse littorale.

Explications concernant la carte supérieure.

Sur cette carte sont portés: la colonisation de Sõrve, ses chemins et ses champs (régions pointillées). Lignes A—B, C—D, E—F — coupes topographique de Sõrve représentées sur fig. 1. Les régions entourées d'une ligne sur la carte sont représentées dans le texte sous forme de cartes spéciales: 1 — les domaines des cordons littoraux, des dunes, des plaines sablonneuses et des terrasses littorales de l'ouest de Sõrve sur fig. 4; 2 — domaine des terrasses littorales de l'est de Sõrve sur fig. 3; 3 — domaine du cordon littoral de Loode — fig. 2. Les endroits rayés séparent les régions des terrasses littorales (A), les domaines du cordon littoral (R), les sables mouvants (L) et les plaines (T) de Sõrve.

Formes de surface.

Terrasses littorales (A): *Ouest de Sõrve*: A V — Kaunispä, VI — Ranna-Kaunispä, IX — Ohesaare, X — Loode; *est de Sõrve*: A I — terrasse littorale principale de l'est de Sõrve, avec terrasses littorales secondaires: a — Koltsi, b — Mässa inférieur, c — Rüssa, d — Torsna, e — Hänga, f — Mäebe, g — Mässa supérieur, A II — Mäebe, A III — Mõntu, A IV — Kargi, A VII — Lõopõllu inférieur, A VIII — Lõopõllu supérieur.

Domaines du cordon littoral (R). *Ouest de Sõrve*: R I — Loode, R II — Ohesaare (a) avec Jämaja (b) et Tärju (c), R III — sud-ouest de Sõrve, R VI — Soodevahe, R VII — Kargi; *est de Sõrve*: R III — est-Sõrve, R V — Vintri-Lõopõllu, R III — Lõopõllu, R IX — Koltsi, X — Viieristi

Régions de sables mouvants (L). *Ouest de Sõrve*: L I — dunes de Mõisaküla, L II — dunes de Kargi, L III — dunes de Kaunispä, L IV — plaines sablonneuses de Kaunispä, L VI — dunes de Ranna-Kaunispä, L VII — plaine sablonneuse de Rahuste, L VIII — dunes de Siplase, L IX — dunes de Hänga, L XI — plaine sablonneuse de Tärju, L XII — plaine sablonneuse de Karuste; *est de Sõrve*: L V — plaine sablonneuse de Ula, L X — dunes de Viieristi, L XIII — plaine sablonneuse de Kaavi.

Plaines (T). *Ouest de Sõrve*: T I — Suurevere, T II — Jämaja, T III — Rahuste, T V — Lõopõllu; *est de Sõrve*: T IV — élévation centrale, T VI — Lõpe, T VII — est-Sõrve.

Sõrve geoloogiline kaart.

(K. Orviku, 1929.)

Märkide seletus aluskaardil.

Setted: 1 — rühksavi, 2 — munakaline kruus, 3 — lubjakivikliib, 4 — noorem mereliiv ja rannakruus, 5 — vanem mereliiv ja rannakruus, 6 — tuisikliiv, 7 — turvas.
 Pinnavormid: 8 — astangud, 9 — randvallid, 10 — luited, 11 — künnised.
 Paljandid: 12 — kruusaaug, 13 — subfossiilide leiukoht, 14 — saviaug viirsavides.
 Rannatüübid: *Lääne-Sõrves*: 15 — rühksavine madalrand, 16 — munakalise kruusa madalrand, 17 — kliburandvall-rand, 18 — pankrand; *Ida-Sõrves*: 19 — rühksavine madalrand, 20 — liivane madalrand, 9 — kruusarandvall-rand, 21 — astangrand.

Märkide seletus katekaardil.

Kaardile on kantud Sõrve asulastik, teestik ja põllud (täpitud alad).
 Jooned A—B, C—D, E—F — läbilõiked Sõrvest, mis toodud 1. joonisel. Joonestest piiratud alad kaardil on tekstis esitatud erikaartidena: 1 — Lääne-Sõrve randvallide, luidekkude-liivikute ja astangute ala 4. joonisel, 2 — Ida-Sõrve astangute ala 3. joonisel, 3 — Loode randvallistik 2. joonisel. Põikviirutusega võõdid eraldavad valitsevate astangute (A), randvallistike (R), tuisikliiva (L) ja tasandike (T) alasid Sõrves.

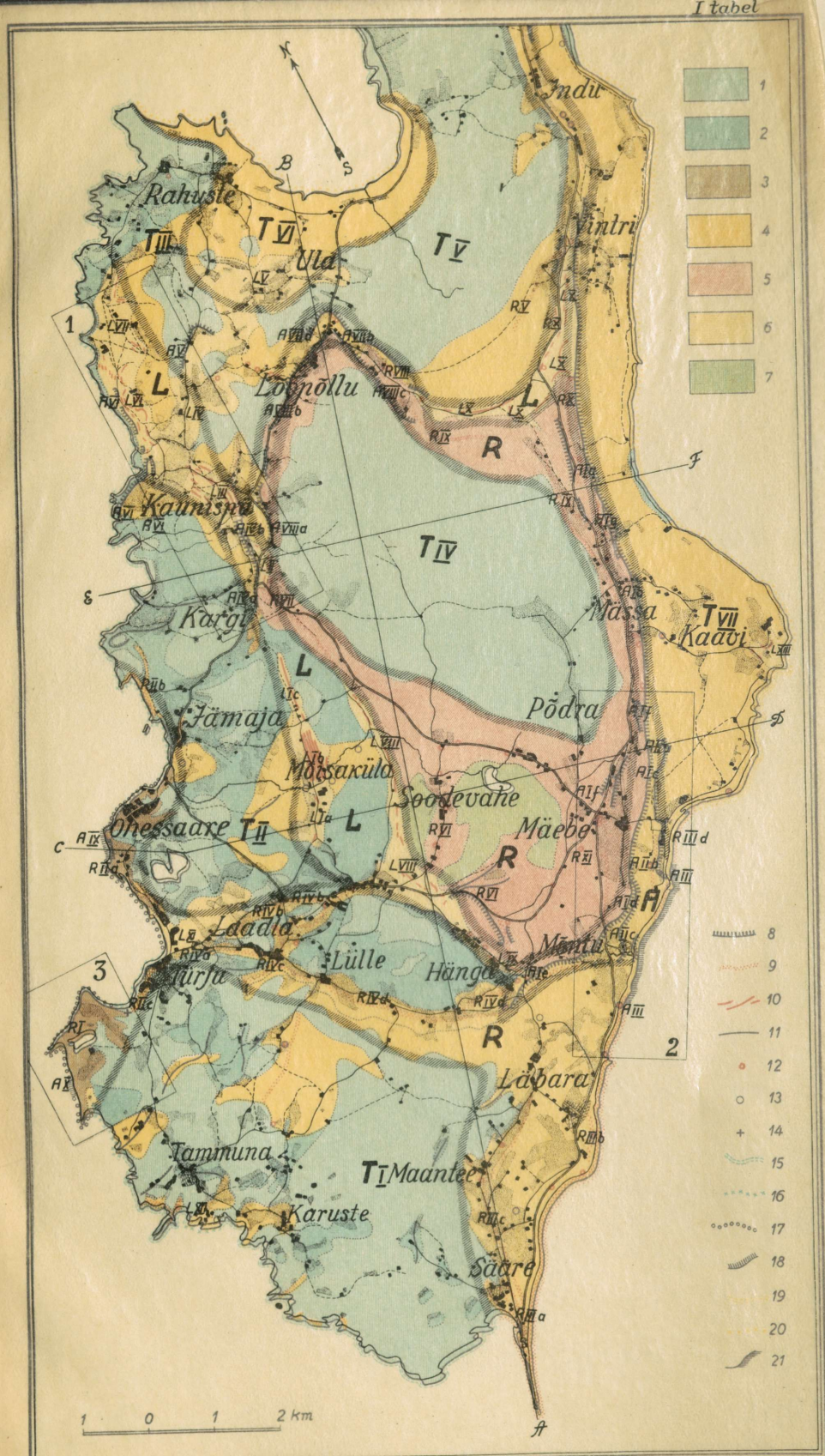
Pinnavormid.

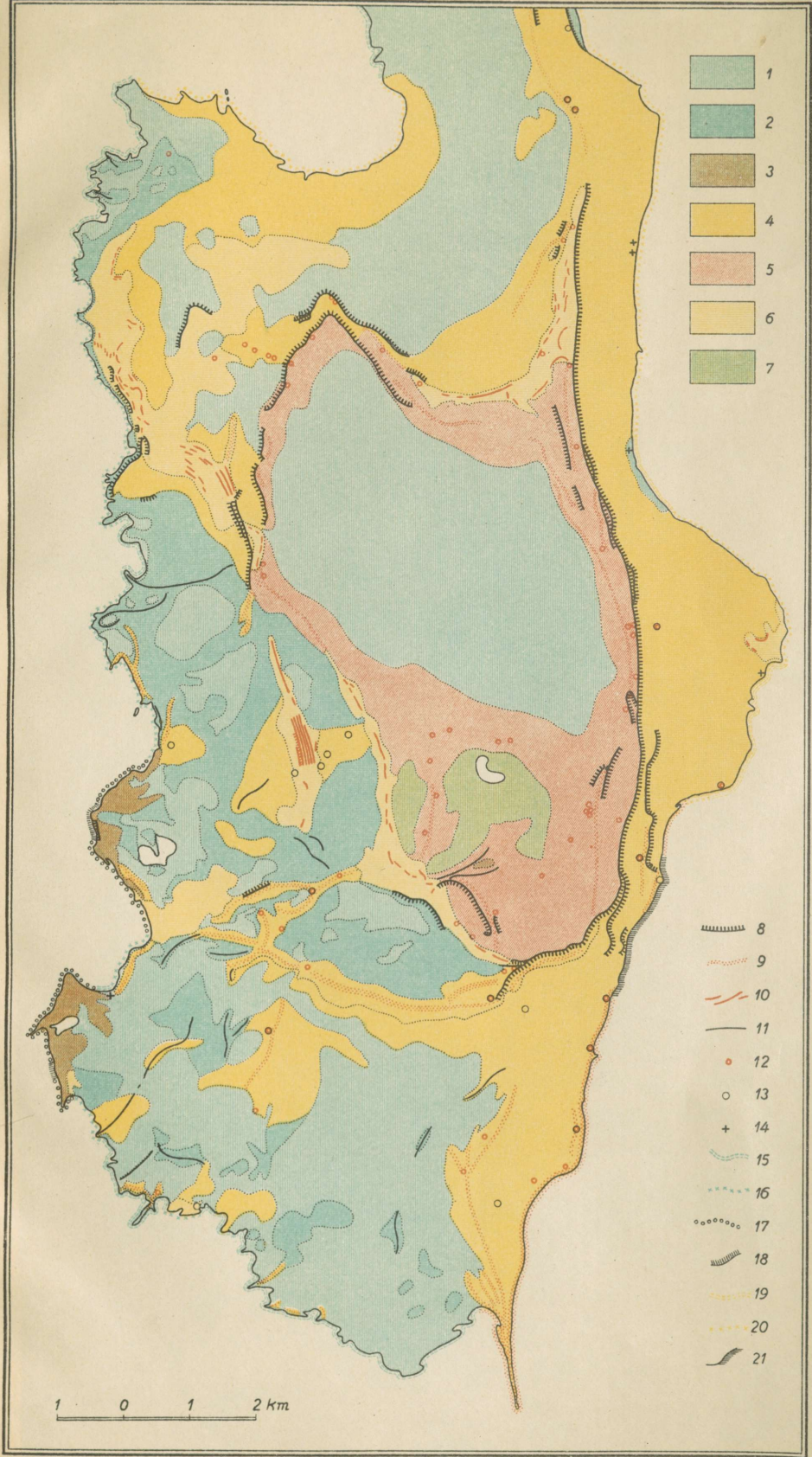
Astangud (A): *Lääne-Sõrves*: A V — Kaunispä, VI — Ranna-Kaunispä, IX — Ohesaare, X — Loode; *Ida-Sõrves*: A I — Ida-Sõrve peastang ühes kõrvalastangutega: a — Koltsi, b — Mässa alumine, c — Rüssa, d — Torsna, e — Hänga, f — Mäebe, g — Mässa ülemine, A II — Mäebe, A III — Mõntu, A IV — Kargi, A VII — Lõopõllu alumine, A VIII — Lõopõllu ülemine.

Randvallistikud (R): *Lääne-Sõrves*: R I — Loode, R II — Ohesaare (a) ühes Jämaja (b) ja Tärjuga (c), R III — Edeia-Sõrve, R VI — Soodevahe, R VIII — Kargi; *Ida-Sõrves*: R III — Ida-Sõrve, R V — Vintri-Lõopõllu, R VIII — Lõopõllu, R IX — Koltsi, X — Viieristi.

Tuisikliiva-alad (L): *Lääne-Sõrves*: L I — Mõisaküla luidekk, L II — Kargi luidekk, L III — Kaunispä luidekk, L IV — Kaunispä liivik, L VI — Ranna-Kaunispä luidekk, L VII — Rahuste liivik, L VIII — Siplase luidekk, L IX — Hänga luidekk, L XI — Tärju liivik, L XII — Karuste liivik; *Ida-Sõrves*: L V — Ula liivik, L X — Viieristi luidekk, L XIII — Kaavi liivik.

Tasandikud (T): *Lääne-Sõrves*: T I — Suureveere, T II — Jämaja, T III — Rahuste, T V — Lõopõllu; *Ida-Sõrves*: T IV — Keskkõrgendiku, T VI — Lõpe, T VII — Ida-Sõrve.

- 1 [light green swatch]
- 2 [medium green swatch]
- 3 [brown swatch]
- 4 [yellow swatch]
- 5 [pinkish swatch]
- 6 [light yellow swatch]
- 7 [darker green swatch]

- 8 [thick black line with short perpendicular dashes]
- 9 [dotted red line]
- 10 [dashed red line]
- 11 [solid black line]
- 12 [red circle]
- 13 [black circle]
- 14 [black plus sign]
- 15 [wavy blue line]
- 16 [dotted blue line]
- 17 [dotted black line]
- 18 [thick black line with long perpendicular dashes]
- 19 [dotted yellow line]
- 20 [dotted orange line]
- 21 [wavy black line]

1 0 1 2 km

A-9541 i

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00827375 9